

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ

АДИЛЬБЕКОВА АЙНУР БАГЛАНБЕКОВНА

Сотталған әйелдерді ұстау жағдайларының сапасын жақсартуды
қамтамасыз ету бойынша қылмыстық – атқару жүйесі мекемелерінің
қызметін жетілдіру

7M04203 «Құқықтану» (ғылыми-педагогикалық бағыт) білім
беру бағдарламасы бойынша заң ғылымдарының магистрі
дәрежесін алуға диссертация

Ғылыми жетекші:
арнайы заң пәндері кафедрасының
доценті С.А. Августхан
PhD докторы, аға әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2025 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Магистрлік диссертацияда Қазақстандағы жазасын өтеп жатқан әйелдердің жағдайын халықаралық стандарттар тұрғысынан талдауға арналған. Онда елдің қылмыстық-атқару жүйесіндегі әйелдердің құқықтарына қатысты мәселелер, оның ішінде медициналық және психологиялық көмектің жеткіліксіз деңгейі, мамандандырылған қайта әлеуметтендіру және әлеуметтік бейімдеу бағдарламаларының жоқтығы қарастырылады. Жазаның орындалу шарттарын жақсарту үшін Бангкок ережелері мен Мандела ережелері сияқты халықаралық нормаларды қолданудың қажеттілігін атап көрсетеді. Қылмыстық-атқару жүйесін реформалау бойынша ұсыныстар, оның ішінде жазаны ауыстыру шараларын дамыту және балаларымен бірге әйелдер үшін мамандандырылған жағдайлар жасау ұсынылады.

РЕЗЮМЕ

Магистерская диссертация посвящена анализу положения женщин, отбывающих наказание в Казахстане, с точки зрения международных стандартов. В нем рассматриваются вопросы, касающиеся прав женщин в уголовно-исполнительной системе страны, в том числе недостаточный уровень медицинской и психологической помощи, отсутствие специализированных программ ресоциализации и социальной адаптации. Подчеркивает необходимость применения международных норм, таких как Бангкокские правила и правила Манделы, для улучшения условий исполнения наказания. Рекомендуются предложения по реформированию уголовно-исполнительной системы, в том числе развитие мер по замене наказания и создание специализированных условий для женщин с детьми.

SUMMARY

The master's thesis examines the analysis of the conditions for female prisoners in Kazakhstan in the context of international standards. It examines the issues related to women's rights in the country's penal system, including insufficient medical and psychological assistance, lack of specialized rehabilitation and social adaptation programs. The article emphasizes the need to apply international norms, such as the Bangkok Rules and the Mandela Rules, to improve the conditions of detention. Recommendations for reforming the penal system are proposed, including the development of alternative sentencing measures and the creation of specialized facilities for women with children.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4
КІРІСПЕ.....	5
 1. СОТТАЛҒАНДАРДЫ ҚАЙТА ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ ТҮЗЕУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Сотталғандарды түзеуге ықпал ету шараларының қалыптасуы мен дамуының тарихи аспектісі	9
1.2 Сотталған әйел адамдарды түзету және оның негізгі құралдары	24
1.3 Сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендіру, түзету әсерінің тиімділігінің көрсеткіші ретінде.....	33
 2. ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ СОТТАЛҒАН ӘЙЕЛДЕРДІ ТҮЗЕУ ЖӘНЕ ҚАЙТА ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
2.1 Бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдердің жеке басының сипаттамасы.....	42
2.2 Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жазасын өтеп жатқан сотталған әйелдерге түзетудің негізгі құралдарын қолдану ерекшеліктері.....	52
2.3 Бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастырудағы шет елдердің тәжірибесі.....	61
 ҚОРЫТЫНДЫ.....	72
 ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	75
 ҚОСЫМША.....	80

БЕЛГІЛЕР ЖӘНЕ ҚЫСҚАРТУЛАР

РСФСР	- Ресей Федеративтік Социалистік Республикасы
ӘХК	- Әділет халық комиссариаты
ІХК	- Ішкі істер халық комиссариаты
ТЕМ	- түзеу- еңбек мекемесі
ТЕЛ	- түзеу-еңбек лагері
ТЕҚ	-түзету-еңбек құқығы
ТМ	-түзеу мекемесі
ҚАЖ	-қылмыстық-атқару жүйесі
Қазақ КСР	-Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
ҚАКСР	-Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы
ХКК	- Халық Комиссарлар Кеңесі
КСРК	-Кеңестік Социалистік Республикалар Кеңесі
ОСК	-Орталық сайлау комитеті
ҚАК	-қылмыстық-атқару кодексі
ҚР	-Қазақстан Республикасы
ІМ	-Ішкі істер Министрлігі
ҚАЖК	-Қылмыстық-Атқару Жүйесі Комитеті
БМСБ	-Біріккен Мемлекеттік саяси басқару
ТЕЛКБ	-түзеу-еңбек лагерлері мен колониялар басқармасы
ТОБ	-тұтқындардың орындарын басқару
ТИ	- тергеу изоляторы
БҰҰ	-Біріккен Ұлттар Ұйымы

КІРІСПЕ

Жүргізілетін зерттеудің өзектілігі. Қылмысқа қарсы күресте қалыптасқан жағдайға байланысты, мұнда бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаны қолдануға басымдық беріледі, кейбір жағдайларда жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігі мен қылмыскердің жеке басын ескермейді. Қылмыстық жазаның қоғамдағы жағымсыз құбылыстардың дамуына қарсы тұра алмауы болып жатқан процестердің мәнін ғылыми тұрғыдан ашуға, елдегі дағдарыстық жағдайды еңсерудің неғұрлым тиімді бағыттарын, нысандарын, құралдары мен әдістерін іздеуге, Қазақстан Республикасындағы қылмысты бейтараптандыруға объективті қажеттілік туғызады.

Бас бостандығынан айыру орындарында жазаны орындау және өтеу процесінде сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендіру пенитенциарлық мекемелердің алдында тұрған міндеттер арасында жетекші болып табылады. Бұл мәселенің ғылыми дамуы сотталған әйелдердің көзқарастарын, сенімдері мен мінез-құлқын түзетудің ең тиімді бағыттарын, формаларын, құралдары мен әдістерін анықтауға ықпал етуі мүмкін.

Бұл проблеманы зерттеудің маңыздылығы қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық бағдарларының едәуір дәрежеде өзгеруіне, жаңа қоғамдық қатынастарға, бас бостандығынан айыруға сотталғандармен қарым-қатынастың халықаралық стандарттарын қолдануға байланысты. «Қылмыстық заңнаманы одан әрі ізгілендіру және қылмыстық процесте заңдылықты күшейту мәселелері бойынша ҚР кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2011 жылғы 18 қаңтардағы ҚР Заңы қылмыстық және қылмыстық-атқару саясатын ізгілендіру жағына қарай нақты өзгерісті бастады, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру үшін ҚАЖ мекемелерінде неғұрлым қолайлы жағдайлар жасады.

2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында Президент Қасым – Жомарт Кемелұлы Тоқаев, «Адам құқығын қорғау саласында маңызды қадамдар жасалды. Әділдікті және заң үстемдігін орнату үшін ауқымды жұмыс жүргізіліп жатыр. Шешім қабылдау үдерісіне азаматтардың қатысуы мүмкіндігі артты. Қоғамның саяси мәдениеті мүлде жаңа сипатқа ие болды. Алайда нағыз дамыған ел боламыз десек, саяси реформалармен шектеліп қалмауымыз керек. Осы жұмысты түбегейлі және жан-жақты әлеуметтік-экономикалық реформаға ұштастыру қажет екенін» атап айтты [1].

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында белгіленген Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесін реформалау заңгер мамандардың алдына бірқатар теориялық сұрақтар қойды, атап айтқанда:

- Қылмыстық-атқару жүйесіндегі қайта әлеуметтену. Бүгінгі таңда бұл институт кейбір жағдайларда заңда белгіленген көмек түрлерін көрсетпеумен байланысты проблемалардың болуымен сипатталады: медициналық, білім беру, кәсіпті игеру, жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдер алу;

- ҚАЗ мекемелерінде және пробация қызметтерінде жазаларды орындау процестерін цифрландыру және сотталғандардың санын әртүрлі критерийлер бойынша талдау мүмкіндігімен автоматтандырылған есепке алу;
- Пенитенциарлық пробацияны іске асыру, яғни азаматтық қоғам өкілдерін тарта отырып, жеке және икемді дағдыларды дамытуға бағытталған халықаралық озық тәжірибені ескере отырып, ҚАЗ (пенитенциарлық) мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру, өйткені пробацияның бұл түрі қазіргі нысанда өзінің тиімсіздігін көрсетті [2].

Сотталғандарды түзеу және оң әлеуметтендіру процесін ұйымдастыруды талдау еркектермен салыстырғанда эмоционалды, басқалардың теріс әсеріне оңай түсетін, көбінесе бас бостандығынан айыруға сотталғаннан кейін әлеуметтік пайдалы байланыстарын жоғалтатын әйелдерге қатысты бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаны орындау тұрғысынан ерекше маңызға ие болады.

Әйелдердің гендерлік ерекшеліктері қылмыстық жазаны өтеу кезеңінде олардың өміріндегі қиын жағдайларға байланысты қосымша жағымсыз салдарларды анықтайды. Қиын өмірлік жағдайды өз бетінше шешу, босатылғаннан кейін қалыпты өмірге оралу, тәжірибе көрсеткендей, аз ғана адам жетістікке жетеді. Әйел, оның микроортасы, отбасы, жалпы қоғам үшін қайтымсыз шығындар бар. Сотталғандардың мұндай санатына арнайы кешенді-құқықтық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік көмек қажет екені анық, олардың жүйесі олармен жұмыс істеудің мәні мен ерекшеліктерін құрайды.

Қазақстан Республикасында бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзету және әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру ерекшеліктерінің осы және басқа да сұрақтары қай кезде болмасын ғылыми тұрғыда мәселе болып келеді, сондықтан түзеу процесін ұйымдастыруға және жалпы сотталғандарды қайта әлеуметтендіруге, сондай-ақ оны бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдерге қатысты ұйымдастыру ерекшеліктеріне талдау жүргізу қажеттілігін туғызады.

Бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзеу және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру проблемаларын талдау бүгінде қылмыстық саясатты одан әрі ізгілендіру тұрғысынан белгілі бір мәнге ие болып отыр, қылмыстық жазаның мақсатына жету проблемасын өзектендіреді және тиісінше, ұлттық қылмыстық-атқару заңнамасын халықаралық стандарттардың ережелеріне сәйкес келтіруге бағытталған.

Қазақстан Республикасында бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзеу және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері тұрғысынан теориялық жалпылау қажеттілігі осы диссертациялық зерттеудің тақырыбын таңдауды айқындады.

Тақырыптың ғылыми дамуының жағдайы. Жанама түрде әйелдерді бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу мен атқарудың проблемалары С.А. Абасованың, В.А. Андриенконың, Ю.М. Антонянның, Т.С. Буякевичтің, И.М. Голобородьконың, Г.М. Дементьеваның Н.В. Кастеринаның, В.Е. Квашисаның, И.А. Кириллованың, Е.В. Кунцтің, А.С. Михлиннің, И.В. Морозкиннің, С.А. Поповтың, Л.И. Разбириннің, В.П. Ревиннің,

В.А. Сушконың, И.А. Уваровтың, Т.А. Шмаеваның, И.В. Корзунның және т.б. зерттеу нысаны болды.

А.В. Чернышева, А.Н. Ильяшенко, И.П. Башкатов, А.М. Клочков, Н.М. Гусев, В.Ф. Марченко, Е.В. Середы, В.А. Смoryго, Т.Н. Волкованың еңбектерінде ҚАЗ әйелдер мекемелеріндегі түзету процесі мен қайта әлеуметтену мәселелеріне маңызды орын берілген.

Соған қарамастан, бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйел адамдарды және қайта әлеуметтендіру кешенді пенитенциарлық проблема ретінде жеткілікті зерттелмеген. Осыған байланысты әйелдерге арналған қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің әлеуметтік-психологиялық ахуалын зерттеу өзекті болып қала береді.

Зерттеудің мақсаты - бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзеу және оң әлеуметтендіру процесін ұйымдастыруды кешенді талдау, қоғамдық қатынастардың зерттелетін саласындағы заңнаманы жетілдіру.

Зерттеу мақсатына сүйене отырып, келесі міндеттер қойылды:

- Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесінде әйелдердің жазасын орындау орнын анықтау;

- сотталған әйелдерге қатысты жазаны орындауға қатысты заң әдебиетінде бар ғылыми ұстанымдарды талдау;

- бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзеу және қайта әлеуметтендіру құралы ретінде тәрбие жұмысының негізгі бағыттарын, нысандарын, тәсілдері мен әдістерін негіздеу;

- түзеу және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру кезінде пайдаланылуы мүмкін ҚАЗ мекемелерінде ұсталатын сотталған әйелдердің жеке басының және мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтау;

- қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жазасын өтеп жатқан сотталған әйелдердің түзеу ықпалын ұйымдастыру және қайта әлеуметтендіру тиімділігі үшін нақты ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу объектісі. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру процесінде туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеудің тақырыбы. Жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын реттейтін қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-атқару нормалары мен институттарының жүйесі, сондай-ақ ҚАЗ мекемелерінде сотталған әйелдерге түзетудің негізгі құралдарын қолдану болды.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздері. Зерттеу барысында автор философия, жалпы құқық теориясы саласындағы теориялық әзірлемелерді басшылыққа алды, қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы, криминология, педагогика, пенитенциарлық және жалпы психология сияқты салалық ғылым мамандарының іргелі және қолданбалы зерттеулері қолданылды. Зерттеуде тарихи, салыстырмалы құқықтық, нақты әлеуметтанулық, жүйелік сияқты жеке ғылыми әдістер қолданылды. Нақты әлеуметтік зерттеулер жүргізу кезінде автор сауалнама жүргізу, ҚАЗ әйелдер мекемесінің қызметкерлерімен және бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталған әйелдермен сұхбат, құжаттарды әлеуметтік-құқықтық талдау әдістерін қолданды. Ақпарат алу көзі

ұлттық заңнама, ведомстволардың нормативтік құқықтық актілері, ҚАЖ мекемелерінде құқық нормаларын қолдану актілері болды.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік негізі қылмыстық жазаларды орындау саласындағы халықаралық құқықтық құжаттар мен стандарттардың нормалары, Қазақстан Республикасының Конституциясы, қылмыстық-атқару мекемелері, жазаны орындау тәртібі мен шарттарын белгілейтін ведомстволық нормативтік актілер.

Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық негізі ҚАЖ әйелдер мекемелерінде жұмыс істейтін Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесінің 150 қызметкерінің сауалнамасының нәтижелеріне негізделген.

Қазақстан Республикасының Қарағанды, Шығыс Қазақстан және Алматы облыстарында орналасқан ҚАЖ әйелдер мекемелерінде жазасын өтеп жатқан 500 сотталушыға сауалнама жүргізілді.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы бас бостандығынан айырылған, сотталған әйел адамдарды түзеу және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру ерекшеліктеріне арналған бірқатар мәселелерді кешенді зерттеуден тұрады. Осы уақытқа дейін бізді қызықтыратын қоғамдық қатынастар саласындағы монографиялық зерттеулер сотталғандардың жынысын ескерусіз жүргізілді. Ал бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендіру және түзету мәселелері Қазақстанда тек үзік-үзік зерттелді.

Атқарылған жұмыстың нәтижесінде ҚАЖ әйелдер мекемелерінде осы қызметті ұйымдастыру процесін жетілдіру жөніндегі тұжырымдар алғаш рет негізделіп, заңнаманы және оны қолдану практикасын жетілдіру жөнінде нақты ұсыныстар енгізілді.

Зерттеудің жоғарыда аталған аспектілері қорғауға ұсынылған негізгі ережелерде нақтыланған:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 116-бабының 1-бөлігіне өзгерістер енгізіп келесі редакцияда жазылсын:

«1. Балалары бар сотталған әйелдер жазасын өтеп жүрген мекемелерде балалар үйлері ұйымдастырылсын». Осы қадам сотталған әйелдердің отбасылық және әлеуметтік байланыстарын бұзбай, қайта әлеуметтену процесін жүзеге асырға мүмкіндік береді.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 106-бабына 7-тармақпен толықтыру енгізу: бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеуші сотталғандардың жақын туысқандарына кездесу, сәлем-сауқат, бандероль беру уақытын мекеме әкімшілігіне жүгінбей орталықтандырылған электрондық жүйелік базасынан көру. Аталған іс-шара жас балалары бар әйелдер мен өтініш беру үшін ұзақ қашықтыққа баруға тура келетін қарт туыстары үшін айтарлықтай қиындықтарды азайтады, қолжетімділікті арттыруға және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 104 -бабының 3-бөлігінің 3-тармағында жазаны өтеуден немесе белгіленген міндеттерді орындаудан жалтару мақсатында өзіне, оның ішінде басқа адамның көмегімен дене зақымын келтіруге, өз денсаулығына зиян келтіруге -деп көрсетілген, аталған тармаққа « сотталған азаматтар эмоционалды тұрақсыздық жағдайда немесе басқа да кез келген жағдайда өзіне-өзі зиян келтіру фактісі

анықталған жағдайда, сотталғанға тәртіптік шара қолданылады» деген сөздермен толықтыру. Сонымен қатар аталған баптың 19-тармағы камера есігіндегі қарайтын көзшені жабуға-деп көрсетілген осы тармаққа «бейнебақылау камераларының көрінісін жабу» деген сөздермен толықтыруды;

Жүргізілген зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы оның сотталған әйелдерге қатысты бас бостандығынан айыруға қатысты түзету және қайта әлеуметтендіру процесін жетілдіруге, атап айтқанда, қылмыстық жазаның орындалуын ұйымдастыру жөніндегі ұсынымдармен толықтыруға қатысты қылмыстық-атқару құқығының жекелеген теориялық ережелерін дамытуға белгілі бір үлес қосуы болып табылады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: қорытындылар мен нақты ұсыныстарды қолдануға болады:

- ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу кезінде;
- бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның орындалуын жетілдіру мәселелері бойынша ғылыми зерттеулер саласында;
- әйелдерге қатысты бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларды орындайтын мекемелердің жұмысында;
- пенитенциарлық жүйеде жұмыс істеу үшін қызметкерлерді оқытуға мамандандырылған оқу орындарының оқу процесінде.

Зерттеу нәтижелерін сынақтан өткізу және енгізу.

Диссертация тақырыбы бойынша автор 2 мақала жариялады, онда зерттеудің негізгі нәтижелері көрсетілген. Диссертацияның негізгі ережелерін диссертант халықаралық ғылыми-практикалық, университетаралық конференцияларда баяндады.

Жұмыстағы негізгі идеялар мен ережелер келесі басылымдарда көрсетілген:

Диссертацияның құрылымы зерттеудің мақсатына, міндеттеріне және логикалық реттілігіне байланысты. Жұмыстың құрылымдық элементтері: кіріспе, 6 кіші бөлімнен тұратын екі бөлім; қорытынды, 72 дереккөзден тұратын пайдаланылған әдебиеттер тізімі. Диссертация 79 бетте баяндалған.

1. Сотталғандарды қайта әлеуметтендірудің түзеу процесін ұйымдастырудың теориялық және құқықтық негіздері

1.1. Сотталғандарды түзеуге ықпал ету шараларының қалыптасуы мен дамуының тарихи аспектісі

Өткенді зерттеу қазіргі уақытты білу, болашақты болжау және осы негізде кез-келген ғылымның дамуын тарихи процесті мақсатты зерттеудің көрінісі ретінде түсіну құралы бола алады және қызмет етуі керек. Қай заманда да қоғамның мәдениеті мен рухани саулығының бір көрсеткіші – оның мүшелерінің тарихи мұраға деген көзқарасы «заманды байланыстырушы жіп» болып табылады [3; 29].

Кез келген мемлекеттің қылмыстық-атқару заңнамасының өзіндік ерекшелігі бар. Қазақстандық пенитенциарлық жүйе, басқа елдердегідей, өз қызметін қылмыстық-атқару саясаты негізінде жүзеге асырады. Бұл саясат

қоғамдық қауіпсіздікті, нақты тұлғаны қорғауды, сотталғандарға әлеуметтік, психологиялық, құқықтық, медициналық, психологиялық-педагогикалық және өзге де көмек көрсету бойынша қоғамдық-мемлекеттік шаралардың кең ауқымын жүргізуді қамтамасыз етеді.

Қазақстанның демократиялық және өркениетті мемлекет ретінде қалыптасу процесі көптеген құқықтық құбылыстар мен институттарының жүйесі, жаңа басымдықтар тұрғысынан қайта бағалауды талап етті. Мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық және құқықтық саясатындағы түбегейлі реформалар адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қорғалатын құндылықтар жүйесінің орталығына ұсынды [4; 25]. Осы жағдайларда қазақстандық құқықтың көптеген салалары, оның ішінде қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасы сияқты салалар түбегейлі жаңаруға ұшырады.

Қазақстан өзінің қылмыстық-атқару жүйесін құруда, оның бастауы Жеті Жарғы ережелерінде қаланған. Сондықтан автор ежелгі дәуірден бастап қазіргі уақытқа дейін сотталғандарға түзеу әсерінің қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін талдауға тырысады. Қазақстан ұзақ уақыт бойы Ресей империясының құрамына кіргендіктен, біз белгілі бір дәрежеде Ресей заңнамасының еліміздің құқықтық өмірінің дамуына әсер ету фактісін жоққа шығара алмаймыз.

Қылмыстық-атқару заңнамасының қалыптасуы Қазақ хандығының мемлекеттілігінің қалыптасуынан басталды. Қылмыстық жазалар мен олардың орындалуы туралы нормаларды қамтитын дала құқығының ең танымал ескерткіші - Тәуке ханның ережелері. Тәуке ханның және оның алғашқы редакциясының ережелері қауіпті әрекеттер үшін жазалаудың әдет-ғұрыптары мен қалыптасқан тәжірибесіне негізделген. Сонымен, кісі өлтіргені үшін жаза ретінде қанды кек алуға жол берілді, яғни бұл өлтірілген адамның туыстары орындайтын өлім жазасының бір түрі.

Сонымен қатар қанды кек алу айтарлықтай айыппұлмен ауыстырылуы мүмкін (негізінен бұл қатаң түрде анықталған ірі қара немесе жылқы). Қанды кек алу немесе күміспен айыппұл түріндегі балама шара (қымыз) денеге зақым келтіргені үшін де көзделді.

Заң шығарушы ұрлыққа, мал ұрлығына (баранта) қатал қарады. Кез келген адамға қылмыс орнында ұсталған түнгі ұрыны немесе үйінің жанында немесе оның мүлкін ұрлау кезінде иесін өлтірген ұрыны өлтіру құқығы берілді. Жеті Жарғының көптеген ережелерінде ақшалай айыппұл қарастырылған, оның мөлшері қылмыстың ауырлығына, жәбірленуші мен қылмыскердің мүліктік жағдайына байланысты болды.

Қазақстанның түрме жүйесінің одан әрі дамуы оның Ресейдің орталықтандырылған мемлекетіндегі дамуына тікелей байланысты болды, онда ол кешенді заңнамалық дереккөздерде, атап айтқанда 1497 және 1550 жылдардағы сот жазбаларында – Ресейге қосылудан бұрын көрініс тапты. Бұл дереккөздер орыс ақиқатының, әдеттегі Заңның және сот практикасының өзгертілген ережелерін біріктірді. 1550 жылғы дереккөз патша мен Ұлы князь Иоанн IV (Грозный) билеушісі деп аталды. Оның құрылуы мемлекетті нығайту қажеттілігінен туындады. Жазалар жүйесі және оларды сот орындаушысы

бойынша орындау процесі қатал болды, бұл өз кезегінде халықты қорқытуға бағытталған.

Сол кезеңдегі бас бостандығынан айырудың тән ерекшелігі - бұл қылмыс жасаған адамның оқшаулану жағдайында әдетте, жазаның басқа түрлерімен бірге болу мерзімін көрсетпестен қолданылды. Сауда-саттық жазасы түріндегі дене жазасы – көпшілік алдында ұру кең тарады. Алдын алу әсерін күшейтуге арналған жазаларды орындау процесінің маңызды ерекшелігі оның көпшілік алдында «оған қарап, басқалар да солай жасауға батылы бармас үшін» деген масқара сипаты болды. Сонымен қатар бұрын қолданылған айыппұлдардың көпшілігі өлім жазасы, бас бостандығынан айыру сияқты қатаң орындау процедуралары бар сорттармен ауыстырылады.

1649 жылы Собор кодексі Ресей мемлекетінің ең маңызды тарихи актілерінің бірі ретінде жасалған қылмыстың ауырлығына байланысты бас бостандығынан айырудың белгілі бір мерзімдерін белгілеп, түрме аппаратының құрылысына бөлу көздерін анықтады. Сонымен қатар түрме істерін басқарудың негіздері қаланып, түрмеге қамаудың мақсаты – тұтқындарды оқшаулау алғаш рет айқын көрінеді. Собордың кодексі жазаның қорқынышты орындалуын одан әрі арттыру жолымен жүрді. Осымен қатар түрме менеджменті негіздері қаланып, алғаш рет бас бостандығынан айырудың мақсаты – тұтқындарды оқшаулау анық көрсетілген.

Қылмыстық іс-әрекеттердің елуден астам түрі Кодекс бойынша жай немесе ауырлататын өлім жазасымен жазалануы мүмкін. Дене жазасының әр алуан түрлері кең тарады: азапты, денені жаралайтын және масқаралау. Белгіленген немесе белгісіз мерзімге бас бостандығынан айыруды қолдануды кеңейту үрдісі байқалды. Жазаның жаңа түрі – қылмыскерлерді шеткі қалаларға, түрмелерге, бекіністерге, иеліктерге айдау.

Қылмыстық-құқықтық шараларды қолдану кезінде талион және жазаның белгісіздігі қағидаттары кеңінен қолданылды. Оның билігі кезінде 100-ден астам қылмыстық-атқарушылық, оның ішінде әскери-пенитенциарлық сипаттағы арнайы актілер қабылданды және қылмыстық-атқару қатынастарын өркениетті реттеу негіздерінің прототипі жасалды. Бұл олардың ең маңыздыларының шамамен 100 жыл бойы айтарлықтай өзгеріссіз әрекет еткендігімен дәлелденді [3; 30].

I Петрдің заңнамасында бас бостандығынан айыруға байланысты жазалар жүйесі одан әрі дамыды. 1703 жылғы жарлықпен ол түрмеге қамаудың жаңа түрі ауыр еңбекке сілтемемен толықтырылды. Ауыр еңбекке сілтеме қылмыскерлер үшін өте ауыр жазалау элементтерінің жиынтығын қамтыды: бас бостандығынан айыру, ауыр жұмыс, қатал, қатыгездікке жету, ұстау режимі. Ауыр жұмыстарға сілтемені өтеу мерзімі келесі есептеулерде анықталды: «жарлыққа сілтеме» және «мәңгілік жазға сілтеме». Бірінші жағдайда қылмыскерді белгісіздік күтіп тұрды, екіншісінде – өмір бойғы ауыр еңбек [5; 8].

Жаза жүйесі мен оларды орындау туралы нормативтік құқықтық актілердің негізгі жан-жақты қайнар көзі Әскери бап және 1716 жылғы процестердің немесе сот ісін жүргізудің қысқаша сипаттамасы болды, онда I Петрдің тікелей қатысуымен басқа мәселелермен қатар қылмыстық құқық пен қылмыстық-атқару нормаларын бірінші рет жүйелеу жүзеге асырылды. Өздерінің құқықтық

табиғаты мен заң шығару техникасы бойынша олар сол кездегі ұқсас шетелдік заң ескерткіштерінен айтарлықтай жоғары тұрды. Бап пен оның қосымшасы Әскери жарғы бастапқыда әскери қызметшілерге арналған болатын, бірақ олар қабылданғаннан кейін көп ұзамай елдің бүкіл халқына таратылды.

Ресей тарихының Петрден кейінгі кезеңіндегі қылмыстық-атқару қатынастарының одан әрі дамуы ұсынылған реформаларға негізделген. Екатерина II бұл мемлекеттік мәселені шешуге үлкен көңіл бөлді. Оның редакциясымен 1787 жылы «Түрме туралы ереже» жобасы дайындалды. Жобада тұтқындарды жынысына, жасаған қылмыстарының ауырлығына және жаза түріне қарай бөлек ұстау қарастырылған. Мұнда біз бірінші рет түрмелердің құрылымына, режимін қамтамасыз етуге, басқаруды ұйымдастыруға, түрме қызметкерлерін оқытуға қойылатын талаптардың мәлімдемесін көріп отырмыз.

1819 жылы Александр I Британдық библиялық қоғамға ұқсайтын «Түрмелердің қамқоршылық туралы қоғам» құрды. Қоғамды қалыптастыру және губерниялық түрме комитеттерінің құрамын бекітуді егемен жеке өзі жүзеге асырды. Қоғамның жарғысында алғаш рет қылмыскерлерді оған қол жеткізу құралдарын көрсете отырып моральдық түзету көзделген. Бұл құралдарға мыналар кіреді: тұтқындарды үнемі қадағалау; сотталғандарды қылмыс пен айыптың түріне қарай орналастыру; христиандық тақуалық пен жақсы адамгершілік ережелеріндегі нұсқаулар; лайықты жаттығулармен айналысу; кінәлі және тәртіпсіз тұтқындарды оңаша жерге орналастыру.

Осы қызмет саласындағы тағы бір маңызды құжат 1831 жылғы Жалпы түрме нұсқаулығын қарастыру керек, онда алғаш рет қамау орындарының жүйесін, тұтқындарға қатысты жазалау шараларының тәртібін, шарттарын, нысандары мен әдістерін, сондай-ақ шіркеудің олардың арасында діни ағарту жұмыстарын жүргізу міндетін жан-жақты анықтаған. Түрме аумағында шіркеу ғимараттарының құрылысы басталады [6; 25]. Бұл құжаттардың маңыздылығы мынада болды: тұтқындарды оқшаулаумен қатар, жазаның мақсаты қылмыскерлерді моральдық тұрғыдан түзеу болды. Комитет мүшелеріне түрмелерді аралап, тұтқындардың жағдайымен танысуға рұқсат етілді; олармен жұмыс істеуге дін қызметкерлері тартылып, діни кітаптар қоры бар кітапханалар құрылды.

Тарихта бас бостандығынан айыру жазасын өтеу бойынша жүйеленген бірінші акт – «Тұтқындар мен жер аударылғандарды ұстау туралы мекемелер мен ережелер» кодексі, одан кейін Санкт-Петербургтегі түзеу мекемесі туралы ереже, Әскери-қылмыстық ережелер, Қылмыстық және түзеу жазалары туралы кодекстер. Николай I кезінде қабылданған 1845 жылғы Кодекспен барлық жазалар екі санатқа бөлінді: қылмыстық және түзеу. Қылмыстық жазаларға өлім жазасы, мемлекет құқығынан айыру, ауыр жұмыстарға айдау және т.б. жатады. Түзеу шараларына бекініске, түзеу үйіне, белгілі бір ерекше құқықтар мен жеңілдіктерден айыра отырып, түрмеде уақытша қамау, қысқа мерзімді қамауға алу, ақшалай жазалар, соттың қатысуымен ескерту, сөгіс, ескертулер жасау жатады.

Тұтастай алғанда, Соборлық кодекс пен баппен салыстырғанда қолданыстағы жазалау жүйесі қатыгез бола бастағанын атап өтуге болады, бірақ оны да адамгершілік деп атауға болмайды. Сотталғандарға түзеу әсерінің кейінгі

дамуына халықаралық түрме конгрестерінің (1846 ж. – Франкфурт, 1847 ж. – Брюссель, 1857 ж. – Франкфурт) ұсыныстары белгілі бір әсер етті, олар бас бостандығынан айыру орындарында гуманизм көріністерінің қажеттілігін, қылмыскердің жеке басын әкімшіліктің озбырлығынан қорғауды, қоғамның бас бостандығынан айыру жүйесін басқаруға қатысуын жандандыруды насихаттады.

Бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандар санының күрт өсуі және талданып отырған кезеңнің осындай орындарында түзеу қызметінің ұйымдық-мазмұндық үдерісінің күрделенуі әлеуметтік педагогика идеяларының күшеюіне, патронаждық қоғамдар құруға, әртүрлі елдердің пенитенциарлық жүйелерінің тәжірибесін, сондай-ақ пенитенциарлық жүйе мекемелері қызметінің практикасына біртіндеп енгізілген психология мен психопатология негіздерін зерделеуге әкелді.

1864 жылы буржуазиялық реформалар аясында Бейбітшілік судьялары жазалайтын жарғы қабылданды. Осы уақытқа дейін әйелдерді таңбалау және дене жазалауы толығымен жойылды, ал таяқтарды қолдану шектелді. Жарғы жазаны қолданудағы адамгершілік пен қарапайымдылықты айқын көрсетеді.

Сотталғандарға түзеу шараларын қолданудағы гуманизмнің одан әрі дамуы 1903 жылғы Қылмыстық кодексте жазаның жаңа жүйесі қарастырылған, оған: өлім жазасы, ауыр еңбек, жер аудару, түзеу үйінде бас бостандығынан айыру, түрмеде, бекіністе, айыппұл, қамауға алу жатады. Ресей империясының қылмыстық-атқару заңнамасы жарғыларға өзгертулер мен толықтырулар енгізу арқылы жетілдіруді жалғастырды.

Монархияның құлауы және 1917 жылғы Қазан төңкерісі кезінде пенитенциарлық саясат одан әрі дамып, бірқатар озық идеяларды бойына сіңірді.

Тұтқындарды тәрбиелеу қылмыскерлерді қайта тәрбиелеу саясатындағы ерекше басымдыққа айналды. Оны пайдалану бас бостандығынан айыру орындарының қызметін жақсартудың басты міндеті ретінде алға қойылды. Көріп отырғанымыздай, түзеу еңбек құқығының қалыптасуы мен дамуы Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында жүріп жатыр.

Осы кезеңнен бастап республикамыздың пенитенциарлық жүйесінің қалыптасу және даму тарихы басталады. Атап айтқанда: 1920 жылғы 26 тамыздағы Ресей Федеративтік Социалистік Республикасы (РФСР) Орталық Атқару Комитеті (ОАК) мен Халық Комиссарлар Кеңесінің декретімен орталығы Орынбор қаласында Қырғыз Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылды. 1921 жылы оның құрамына: Ақтөбе, Семей, Ақмола, Орал, Қостанай губерниялары және екі уез – Торғай және Адаевск кірді. 1921 жылы оған: Ақтөбе, Семей, Ақмола, Орал, Қостанай губерниялары және екі аудан – Торғай және Адай провинциялары кірді. Жетісу және Сырдария облыстары (қазіргі Қызылорда, Жамбыл, Алматы және ішінара Талды-Қорған облыстарын қамтыған) осы уақытта Түркістан АССР құрамына кірді [7; 155].

Бас түрме басқармасының 1917 жылғы 18 наурыздағы №3 бұйрығында: «Жазаны қолданумен ғана шектелетін қылмыспен күрес кейде оң нәтиже бере алмайды, жазалаумен қатар қоғам денсаулығын жақсартудың басқа да шаралары қолданылса ғана нәтижелі болады. Жазасын өтеген адамдардың болашақ тағдыры үшін шаралар қабылданбаса, түрмедегі тәрбие қалай ұйымдастырылса да, ол өз міндетін дұрыс атқара алмайды. Бас бостандығынан айыру

орындарынан босатылған, өзі бейімделмеген өмір сүру жағдайында болған адам, егер оған дер кезінде қандай да бір түрде қолдау көрсетілмесе, бірден батып кетуі мүмкін» деп баса айтылды.

Осы кезеңде режим мен жұмыстың тәрбиелік функциясын кеңейту әрекеттері жасалды. Кітап қорының ұлғаюына байланысты бас бостандығынан айыру орындарындағы кітапханалардың жұмысы айтарлықтай артты. Кадрларды кәсіби даярлаудың мазмұны кеңейіп келеді. Келесі бөлімдер енгізілді: қылмыстық саясат және әлеуметтану, психопатология және қылмыстық антропология бойынша негізгі ақпарат, түрме гигиенасы және санитариясы, олар қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі әлеуметтік-педагогикалық жұмысты жақсарту мен дамытуды бірге ынталандырды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында түзеу жұмыстары РФСР Әділет халық комиссариатының қарамағында болды, оның жанынан Қамау орындарының бас басқармасы құрылып, 1918 жылы мамырда Жазалау басқармасы болып өзгертілді, ол 1919 жылы Орталық жазалау басқармасы деп аталды.

Бұл кездегі РФСР Әділет халық комиссариаты органдарының бірінші кезектегі міндеті революцияға дейінгі түрме жүйесін жою және сотталғандарға әсер етудің жаңа әдістерін тәжірибеге енгізу арқылы жазалау мекемелерін кең көлемде реформалау болды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап қылмыскерлерге қолданылатын түзеу шаралары социализм құрушы қоғам принциптерімен органикалық түрде байланысты болды. Д.И. Курский қылмыскер деп белгілі бір уақытта қауіпті, оқшаулану немесе оны түзетуге әрекет жасау керек, бірақ ешбір жағдайда кек алуға болмайтын адам деп атап көрсетті [8; 81]. Толық ауыр еңбек жойылды. Әділет халық комиссариаты қабылдаған «Түрмедегі еңбек ұжымдары туралы» ережеде тұтқындардың жұмысшы еңбегінің ауырлығынан аспайтын ақы төленетін еңбекке қатысуы туралы ереже бекітілген.

Кеңес өкіметі тұсында жазаны атқару тәртібін реттейтін және кеңестік түзеу еңбек саясатының негізгі бағытын тікелей бекіткен алғашқы нормативтік акт «Жазалау шарасы ретінде бас бостандығынан айыру және оны өтеу тәртібі туралы» РФСР Әділет халық комиссариатының уақытша нұсқауы болды. Бұл нұсқаулық, атап айтқанда, тәрбие және еңбек тұрғысынан жарамсыз деп шағын түрмелерді жабуды қарастырды. Сондай-ақ бас бостандығынан айыру мәжбүрлі еңбекпен байланысты болуы тиіс екені анықталды. Тұтастай алғанда, сотталғандарды қайта тәрбиелеудің «өмірге және қалыптасқан жағдайларға» қолданылатын «кәсіби оқыту, жалпы білім беру және тәрбиелеу» арнайы әдістері белгіленді. Бас бостандығынан айыру орындарының ішінде Нұсқаулықта алғаш рет «тәрбиелеу-жазалау» мекемелері – түзеу мекемелері мен ауылшаруашылық колониялары туралы айтылды.

Жаңа міндеттерге және басқа тәрбие құралдарының жүйесіне сәйкес жазалау жүйесі өзгертілді. Жазалау шараларына қоғамдық айыптау және мәжбүрлі еңбек жатады [8; 23].

Азамат соғысы жағдайында, Кеңес үкіметіне таптық жат элементтер капитализмді тез қалпына келтіруге үмітін үзбеген кезде, басты және жақын міндет тап жаулары мен ұсақ буржуазиялық анархияны тікелей басып-жаншу

болған кезде, сондай-ақ түзеу жұмыстарында ресурстар мен тәжірибе анық жетіспейтін кезде, тек «түзетуге болатын» [8; 25].

Азаматтық соғыс жағдайында, Кеңес өкіметіне жат таптық элементтер капитализмді жедел қалпына келтіруге үміт қалдырмаған кезде, негізгі және тікелей міндет таптық жаулар мен ұсақ буржуазиялық анархияны тікелей басып-жаншу болған кезде және түзеу жұмыстарында қаражат пен тәжірибе жетіспейтін болса, тек «түзетілетіндерді түзету» мүмкін болды [8; 25]. Сондықтан бас бостандығынан айыру орындары жүйесінде құрылған мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагерлері мен арнайы қамау орындары, ең алдымен, аса қауіпті қылмыскерлерді, сондай-ақ «атақты жәбірлеушілер мен қанаушыларды» оқшаулау мақсатын көздеді [9; 30]. Мәжбүрлі еңбекке келетін болсақ, экономикалық өмірдің құлдырауына байланысты әзірге оның нақтылығын арттыру ғана мақсат болып келді. Сонымен бірге әрбір сотталған адамды, оның ішінде құлатылған тап өкілдерін реформалаудың түбегейлі мүмкіндігі танылды.

Бірыңғай түзеу еңбек саясатын қалыптастыру үшін РФСР Қылмыстық заңының нұсқаулығында жазаның мақсаттарын «қылмыскерді қоғамдық тәртіпке бейімдеу немесе егер ол бейімделуге мүмкіндік бермесе, оны оқшаулау» деген нормативтік анықтама маңызды болды. Бұл оқшаулау (бас бостандығынан айыру) бейімделуді толығымен жоққа шығаратынын білдірмейді. РФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1920 жылғы 30 маусымдағы Декретінде бас бостандығынан айыру орындарында педагогикалық қызметтің қажеттілігі және оның пенитенциарлық режимнің талаптарына сәйкестігі атап көрсетілген.

Ал Халық Комиссарлар Кеңесінің 1921 жылғы 21 наурыздағы Декретіне сәйкес бас бостандығынан айыру мақсаттары қатар жүзеге асырылуы тиіс және:

- сотталғандардың зиян келтіруін іс жүзінде мүмкін емес ету;
- оларға түзеу және жұмыс өміріне бейімделу мүмкіндігін қамтамасыз ету

тұрды.

РФСР-дің жалпы қамау орындары туралы ереже бірінші рет сотталғандар жұмысының тәрбиелік міндеттерінің мазмұнын ашады, онда оларды еңбекке «үйрету және итермелеу», босатылған кезде «адал еңбек етуіне» мүмкіндік беру міндеті болды. Елу жасқа дейінгі сауатсыз тұтқындар үшін сауатсыздықты жою үшін мектепке міндетті түрде барды. Түзету құралдарына саяси сауаттылықты «азаматтық әліпбиі» ретінде оқыту да кірді.

Жазаның тәрбиелік рөлін одан әрі күшейтудің белгіленген бағыты 1924 жылы 16 қазанда қабылданған РФСР-дің алғашқы Түзеу еңбек кодексінде (ТЕК) көрініс тапты. 1924 жылғы РФСР-нің Түзеу еңбек кодексіне сәйкес барлық қамау орындары міндетті еңбек пен мәдени-ағарту жұмыстарын дұрыс үйлестіру негізінде әртүрлі режим түрлері бар бір жүйеге біріктірілді. Мысалы, РФСР Түзеу еңбек кодексінің 51-бабында сотталғандарды еңбекке тартудың мақсаты «тәрбиелік және түзеу мәні, оларды еңбекке баулу және еркін еңбек етуіне мүмкіндік беретін кәсіпке үйрету» тұрғысынан қарастырылған. Түзеу еңбек мекемелерінің жүйесі (ТЕМ) түзеу мекемелері мен ауылшаруашылық колонияларының орнына ауылшаруашылық, қолөнер және зауыттық үлгідегі еңбек колонияларын құруда.

Сотталғандарға түзеу ықпал ету шараларын қалыптастыру мен дамытудың келесі кезеңі елдегі саяси жағдайдың кейбір өзгерістерімен сипатталады.

Экономикалық және саяси салалардағы жаңа экономикалық саясатқа қарсы күшейген күрес халықаралық империализм мен жергілікті буржуазияның Кеңес Одағында капитализмді қалпына келтіруге деген үмітін үзді, бұл ұсақ меншікті элементтердің Кеңес үкіметімен қарым-қатынасын едәуір шиеленістірді.

Экономикалық және саяси салалардағы жаңа экономикалық саясатқа қарсы күшейген күрес халықаралық империализм мен жергілікті буржуазияның Кеңес Одағында капитализмді қалпына келтіруге деген үмітін үзді, бұл ұсақ меншікті элементтердің Кеңес үкіметімен қарым-қатынасын едәуір шиеленістірді.

Жаңа жағдайларда бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдарға деген көзқарас мәселесін жаңаша шешу қажет болды – түзеу еңбек мекемелерінің жаңа түрлері қажет болды.

КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 1930 жылғы 7 сәуірдегі Жарлығымен Түзеу еңбек лагерлері туралы ереже бекітіліп, оларда бас бостандығынан айыруға сотталған адамдардың әртүрлі санаттарын ұстау тәртібі айқындалды.

Түзеу шараларын дамытудың бұл кезеңі РФСР-дің 1924 жылғы Түзеу еңбек кодексінің іс жүзінде қолданылуымен, 1933 жылғы РФСР-дің екінші Түзеу еңбек кодексінің дайындалуымен, қабылдануымен және жүзеге асырылуымен сипатталады. РФСР-дің жаңа Түзеу еңбек кодексінде негізгі түзеу әсері ретінде қоғамдық пайдалы еңбекті атайды. Еңбек негізінен индустриалды деп есептелді және сотталғандарды еңбек өміріне бейімдеу ғана емес, сонымен бірге қайта тәрбиелеу, сондай-ақ еңбек ұжымы жағдайында жұмыс істеуге үйрету ретінде қызмет етуі керек еді.

Саяси сауатсыздықты жоюды басты міндет етіп қойған 1924 жылғы Түзеу еңбек кодексінен айырмашылығы, жаңа заң өзінің назарын түзету әсерінің тәрбиелік мәніне аударады. Жеңілдіктер режимі мен жүйесі алғаш рет қайта тәрбиелеуді қамтамасыз ету құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар дербес тәрбие құралы ретінде де ұсынылады. Алайда тұтастай алғанда, жаңа заң түзеу құралдарын аз егжей-тегжейлі және дараланған түрде қолдануды қарастырады.

Түзеу әсерінің одан әрі даму кезеңі 1934 жылдан басталды. Бұл империализмнің жалпы дағдарысы күшейген уақыт болды. Аумақты және ықпал ету салаларын қайта бөлу үшін күрес басталды. Жаңа дүниежүзілік соғыс басталды. Шетелдік барлау КСРО-ға қарсы ұйымдастырылған диверсияға көшті. Тағы да түрлі «антикеңестік элементтер» бастарын көтеруге әрекеттенді. Мұның бәрі мемлекеттік аппаратты одан әрі нығайтуды талап етті.

1934 жылғы 10 шілдедегі КСРО Орталық сайлау комитетінің қаулысымен Ішкі істер халық комиссариаты құрылды, оған Мемлекеттік қауіпсіздік бас басқармасының құқықтарына біріккен мемлекеттік саяси басқару және жеке басқару – Түзеу еңбек лагерлері мен еңбек қоныстары кірді. Сол нормативтік актімен КСРО Ішкі істер халық комиссариаты кең құқықтар, соның ішінде әкімшілік тәртіпте жер аударуды, бес жылға дейінгі мерзімге Түзеу еңбек лагерлеріне қорытынды жасауды және КСРО-дан тыс жерлерге шығаруды қолдану құқығы берілген арнайы кеңес құрылды.

Ежов пен Берияның қылмыстық әрекеттері заңдылықтың және бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларды орындау жөніндегі Түзеу еңбек мекемесінің қызметінде заң бұзушылықтарға әкеп соқты. Нәтижесінде Түзеу

еңбек саясаты қағидаттарынан кейбір ауытқуларға жол берілді. Олар 1933 жылғы Ресей Федеративті Социалистік Республикасының Түзеу еңбек кодексінің орнына Түзеу еңбек лагерінің, содан кейін бас бостандығынан айыруды жүзеге асыратын басқа мекемелердің қызметінде ведомстволық нормативтік актілер қолданыла бастады, олар заң актілеріне қайшы келіп қана қоймай, кейде оларды жойды.

Түзеу еңбек мекемесі қызметінде жазалау-тәрбиелеу процесін саралау қағидасы бұзылды: алғаш рет сотталғандармен бірге бұрын бірнеше рет бас бостандығынан айыру жазасын өтеген адамдар отырды. Жазасын өтеп жатқан қылмыскерлер санаттарының жеке ерекшеліктеріне байланысты ұйымдастырылған саяси-тәрбие жұмыстарының орнына, сотталғандардың бүкіл массасына арналған мәдени-ағарту жұмыстары жүргізілді. Экономикалық міндеттер алдыңғы қатарға шықты; Түзеу еңбек мекемесінің барлық қызметі өндірістік жоспарды орындауға бағындырыла бастады. Ішкі істер халық комиссариаты басшылығын түзеу мекемелерінің қызметіне қоғамның бақылауы қанағаттанбайды, олардың бас бостандығынан айыру орындарына кіруінің жабылуын қамтамасыз етті.

Жұртшылық тарапынан Түзеу еңбек мекемесі қызметін бақылауды Ішкі істер халық комиссариаты басшылығы қанағаттандырмады және ол оның қамау орындарына кіру үшін жабылғанына көз жеткізді.

Заңдар ведомстволық актілермен ауыстырылған немесе олардың күші жойылған жағдайда прокуратура олардың қолданылуының дұрыстығын қадағалай алмады, бас бостандығынан айыру орындарындағы оның қызметі іс жүзінде тоқтатылды. Түзеу еңбек мекемесінің қызметіндегі заңдылықтың бұзылуы Түзеу еңбек мекемесі желісі бойынша және Ішкі істер халық комиссариаты қызметінің басқа бағыттары бойынша есептіліктің жабылуына және оған қол жетімділіктің қатаң шектелуіне әкелді. Қалыптасқан жағдай сотталғандарды түзеу және қайта тәрбиелеу мәселелерін одан әрі зерттеуде өз ізін қалдырды [11; 57–58].

Қарастырылып отырған кезеңнің ерекшелігі – түзеу шараларының идеялық-саяси мазмұнын тереңдету, олардың қоғамдық өмірді социалистік қайта құру процесімен байланысын нығайту болды. Бұл ретте түзеу еңбек ықпалымен қоса атқарылатын жазаларды атқаруды түзеу еңбек заңнамалық реттеу мәні түзеу жұмыстарымен ұштасқан жер аударуға байланысты одан әрі ұлғайды. Түзеу міндетінің көлемі мен мазмұны айтарлықтай байытылған.

Егер бұған дейін «түзетілетіндерді түзеу» міндетіне нақты қол жеткізіліп, іс жүзінде қойылған болса, онда 1933 жылғы Ресей Федерациясы Социалистік Республикасының Түзеу еңбек кодексі әрбір сотталушыны «мәжбүрлі еңбектен ерікті еңбекке, социалистік жарыс пен дүмпу жұмысына негізделген» ауыса алатын және ауысуы керек социалистік құрылыстың әлеуетті белсенді қатысушысы ретінде қарастырады.

Бас бостандығынан айыру кезінде тәрбие принциптерін күшейту тенденциясын білдіре отырып, заңнамада әртүрлі типтегі еңбек колониялары бас бостандығынан айыру орындарының негізгі түріне айналуға деп белгіленген. Түзеу ықпалының негізгі құралы қоғамдық пайдалы еңбек болды, ол ең алдымен өндірістік сипатта болуы керек және сотталғандарды еңбек өміріне «бейімдеу»

қызметін атқарып қана қоймай, оларды қайта тәрбиелеуге және еңбек ұжымында жұмыс істеуге дағдыландыруға да қызмет етуі керек еді. Саяси сауатсыздықты жою міндетін ғана қойған 1924 жылғы Түзеу еңбек кодексінен айырмашылығы, жаңа заңда түзеу еңбек ықпалының құралы ретінде идеологиялық-саяси жұмыстың тәрбиелік мәніне баса назар аударылды. «Мәдени-ағарту» жұмысы «саяси-ағарту» жұмысына айналады және жаппай өндірісті, мәдени-бұқаралық, санитарлық-тұрмыстық және редакциялық-баспа қызметін қамтиды. Режим, сондай-ақ жеңілдіктер жүйесі тек қайта тәрбиелеуді қамтамасыз ету құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар дербес құрал ретінде де алға қойылған.

Осы кезеңде ведомстволық нормативтік құқықтық актілер жазаны орындауды және сотталғандарды қайта тәрбиелеуді реттеуде маңызды рөлге ие болды. Осылайша заңнамада түзеу жұмыстарына сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қажеттілігіне қатысты бұл жұмысты жүзеге асыру үшін нақты нұсқаулар немесе басқа да нұсқаулар көзделмеген. 1934 жылғы 10 қазандағы Ішкі істер халық комиссариатының циркуляры бар олқылықтың орнын жартылай толтырды. Дәл осы циркулярда сотталғандармен тәрбие жұмысын ұйымдастыру үшін Түзеу еңбек лагерінің бірқатар нақты бөлімдері құрылып, сотталғандардың жұмыс орны бойынша кәсіподақ ұйымдарына осы мәселе бойынша ұсыныстар берілді. Ол сотталғандармен тәрбие жұмысын ұйымдастыру бойынша Түзеу еңбек лагерінің бірқатар нақты бөлімшелерін құрды және осы мәселеде сотталғандардың жұмыс орны бойынша кәсіподақ ұйымдарына ұсынымдарды анықтады.

1930 жылдардың екінші жартысында социализмге көшу барысында таптық күрестің шиеленісуі туралы айтылған қате формула Берия мен оның сыбайластарының жаулық әрекеттері негізсіз қуғын-сүргінге әкеліп, Түзеу еңбек мекемелері мен жазаларды орындайтын басқа органдардың тәрбие қызметіне айтарлықтай зиян келтірді. Бірақ социалистік жүйенің мәнімен шартталған түзеу еңбек саясатының принциптері осы қиын кезеңде өзін көрсете алмады. 1937 жылы Түзеу еңбек лагері жүйесінде құрылған саяси бөлімдер тәрбие жұмысында үлкен рөл атқарды [12; 36–37].

Түзеу еңбек лагерін Түзеу еңбек кодексіне қайта құру түзеу әсерінің күшеюіне ықпал еткені сөзсіз. 1958 жылғы Түзеу еңбек колониялары мен түрмелері туралы ережеде сотталғандарды тәрбие құралдарының бүкіл жүйесі: қоғамдық пайдалы еңбек, жазалар мен марапаттаулар, жалпы білім беру және кәсіптік оқыту арқылы түзеу көзделген. 1961 жылғы РФСР Ішкі істер министрлігінің Түзеу еңбек колониялары мен түрмелері туралы ереже түзеу шараларын тараландырудың нормативтік-құқықтық базасын кеңейтті. Сотталғандардың жалпы білім деңгейіне қойылатын талаптар артты. Әрбір түзеу мекемесінің жеке өндірісін құру, саяси-тәрбие жұмысындағы тәрбиелік-сауықтыру жақтылығын жою туралы ережені бекітудің маңызы зор болды [13; 4–11].

Сол кездегі қолданыстағы қылмыстық және түзеу еңбек заңнамасы өлім жазасына сотталғандардан басқа барлық сотталғандарды түзету қажеттілігінен туындады. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, жоғары жазаны орындау түзеу және еңбек заңнамасының тақырыбына кірмеуі керек еді. Бұл жазаның орындалуын жеке заңнамамен реттеу ұсынылды, одан түзеу еңбек әсерімен бас

бостандығынан айыру, түзеу жұмыстары, жер аудару, шығару, шартты түрде соттау және шартты түрде босату міндетті түрде жұмысқа тартыла отырып біріктіріледі. Алайда 1983 жылы 15 наурызда қабылданған «сотталғандарға түзеу еңбекке ықпал ету шараларымен байланысты емес жазаларды орындау тәртібі мен шарттары туралы ереже» түзеу еңбек заңнамасына енгізілмеген және қылмыскерлердің тиісті санаттарына түзеу тәрбиелік ықпал етудің қандай да бір нысандарын бекітпеген. Сонымен бірге заңның жоққа шығарылмағандығы, ал кейбір жағдайларда барлық сотталғандарға сотталғандардың сотталғандарына арнайы жазаланбайтын тәрбиелік ықпал етуді көздегені елеулі назар аударуға лайық болды.

Сонымен қатар заңның барлық сотталғандарға жазалаудан тыс мамандандырылған тәрбиелік ықпал етуді жоққа шығармағаны және болжамды жағдайлардың қатарында ерекше назар аудару қажет.

КСРО Одағының «Еңбек ұжымдары және олардың кәсіпорындарды, мекемелерді, ұйымдарды басқарудағы рөлін арттыру туралы» Заңы түзету әсерінің жолдары мен нысандарын нақтылап, нақтылағанын ерекше атап өткен жөн. Бұл әсіресе жалпы білім беру, кәсіптік-техникалық оқыту, бас бостандығынан айыру орындарындағы саяси-тәрбие жұмысы және түзеу жұмыстары кезінде түзеу еңбек әсері туралы болды. Бұл жерде заң шығарушы түзеу еңбекке ықпал ету шараларын жалпы тәрбие шараларымен органикалық байланыстыру идеясын ұсынатыны тән. Мәселен, бас бостандығынан айыру орындарындағы, сондай-ақ шартты түрде сотталғандармен (босатылғандармен) еңбекке міндетті түрде тарта отырып, саяси-тәрбие жұмысы сотталғандарды қайта тәрбиелеуге ғана емес, олардың сана-сезімі мен мәдени деңгейін арттыруға, олардың пайдалы бастамасын дамытуға бағытталған.

Ұлы Отан соғысы басталғаннан бастап түзеу еңбек мекемелері мен барлық жеке құрам әскери жағдайға көшірілді. Онша ауыр емес қылмыстары үшін сотталғандардың көпшілігі босатылып, майданға жіберілді. Бұл кезеңде бас бостандығынан айыру орындарындағы тәрбие жұмысының ең маңызды міндеті сотталғандардың еңбек өнімділігін арттыруға және майданға қажетті тауарларды барынша көп өндіруге қол жеткізу болды. Қазақстанда соғыс уақытында республиканың түзеу еңбек мекемелеріне басшылықты жақсарту жөніндегі талаптардың артуына байланысты 1942 жылғы қаңтарда Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты түзеу еңбек мекемелері мен еңбек қоныстары бөлімі Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты түзеу еңбек лагерлері мен колониялары басқармасы (ТЕЛКБ) болып қайта құрылды, оның құрамында өндірістік бөлім мен өсімдік шаруашылығы бөлімдері, мал шаруашылығы және ветеринариялық инспекциялар кірді.

Соғыстан кейінгі жылдары сотталғандар арасында саяси-тәрбиелік және мәдени-бұқаралық жұмыс айтарлықтай жақсарды. Ол, ең алдымен, оларды белсенді еңбекке тартуға, контингентті өндірістік тапсырмаларды орындауға жұмылдыруға, түрлі үйірмелер мен секциялар құру арқылы көркемөнерпаздарды дамытуға бағытталған. Сотталғандардың еңбегін ынталандыру мақсатында КСРО Министрлер Кеңесінің 1950 жылғы 15 наурыздағы № 1065 Қаулысымен халық шаруашылығында қолданылып жүрген нормалар мен бағалар бойынша сотталғандардың еңбегіне ақы төлеу енгізілді. Кейіннен тұтқындарды жалақыға

ауыстыру 1950 жылдың тамызынан бастап жүзеге асырылды, олардың әрқайсысына жеке шот құрылды, оған жалақы енгізілді, кейінірек қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүйесі енгізілді, бұл тұтқындар жұмыс істеп тұрған лагерьдегі ақылы асханалардан азық-түлік сатып алу кезінде пайдалана алатын, сондай-ақ өз отбасылары мен туыстарына ақша аударымдарын жүзеге асыра алатын. Жалақыны есептеу және дербес шоттарды ашу жөніндегі іс-шаралар қазіргі уақытта республиканың пенитенциарлық мекемелерінде де осы саланы жетілдіру үшін өзіндік негіз болды.

1956 жылы түзеу еңбекпен түзеу лагерлерінің жұмыс істеуін жалғастыру орынсыз деп танылды, өйткені олар ең маңызды мемлекеттік тапсырманы - тұтқындарды еңбек арқылы қайта тәрбиелеуді қамтамасыз етпеді. Осыған байланысты түзеу еңбек лагерлері түзеу еңбек колониялары болып қайта құрылды. Осы уақытта сотталғандарды қайта тәрбиелеу жөніндегі жұмысты жетілдіруге бағытталған түзеу еңбек мекемелерінің қызметінде өзгерістер болды. 1958 жылы «КСРО ІІМ-нің түзеу еңбек колониялары мен түрмелері туралы ереже» қабылданды. Бұл ережеде сотталғандарды олардың әлеуметтік қауіптілігін ескере отырып, колонияларға орналастыруды одан әрі реттеу, рецидивтік қылмыскерлерді сотталғандардың қалған массасынан қатаң оқшаулау көзделген.

Тұтқындармен ағымдағы саясат бойынша сабақтар өткізу, дәрістер оқу, газеттер, оның ішінде баспа басылымдарын шығару, жеке жұмыстар мен мәдени-бұқаралық іс-шаралар өткізу, сондай-ақ жалпы білім беретін мектептердің түзеу еңбек колониялары жанынан ұйымдастыру және жаппай өндірістік кәсіптерді кеңінен оқыту сияқты саяси-тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлінді. Тәрбие жұмысына тұтқындар арасынан жұртшылық пен көркемөнерпаздар ұйымдары белсенді тартылды. Сотталғандар, әдетте, қамауға алынғанға дейін тұрғылықты жері бойынша жазасын өтеуі керек, бұл оларға тәрбиелік әсер ету үшін туыстарын тартуға мүмкіндік туғызды. Еңбекті қайта тәрбиелеуді ынталандыру ретінде Ережеде еңбекақы төлеу және жұмыс күндерінің есебі бір-бірден сақталды. Еңбекті қайта тәрбиелеуді ынталандыру ретінде Ережеде еңбекақы төлеу және жұмыс күндерінің есебі бір-бірден сақталды. Сотталғандарды қайта тәрбиелеу жөніндегі жұмысты күшейту туралы жаңа ереженің талаптарына сәйкес барлық түзеу еңбек мекемелерінде мердігерлік жүйе және жасақ бастықтарының офицерлік лауазымдары енгізілді, бұл режимді, еңбек және саяси тәрбиені қамтамасыз ету жөніндегі барлық іс-шараларды неғұрлым мақсатты түрде жүргізуге мүмкіндік берді. Түзеу еңбек мекемесіндегі жасақ жүйесі өзін толық ақтап, күні бүгінге дейін сақталып келеді [14; 40].

Осы мақсатта сотталғандар тек колониялар мен түрмелерде ұсталады деп бекітілді. Түзеу еңбек лагерлері мен колониялары басқармасы Қамау орындарын басқару (ҚОБ) деген жаңа атау. Бұл кезде бас бостандығынан айыру орындарында режимнің үш түрі енгізілді: жалпы, күшейтілген және қатаң. Жаңа Ережеде сотталғандарды түзеу мен қайта тәрбиелеудің негізгі құралдары: белгіленген режимді қатаң сақтау; қоғамдық пайдалы еңбекке міндетті түрде қатысу; саяси-тәрбие жұмысы болды.

Саяси-тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлінді: тұтқындармен ағымдағы саясат бойынша сабақтар өткізу, дәрістер оқу, газеттер, оның ішінде баспа

басылымдарын шығару, жеке жұмыстар мен мәдени-бұқаралық іс-шаралар өткізу, сондай-ақ жалпы білім беретін мектептердің түзеу еңбек колониялары жанынан ұйымдастыру және жаппай өндірістік кәсіптерді кеңінен оқыту. Тәрбие жұмысына тұтқындар арасынан жұртшылық пен көркемөнерпаздар ұйымдары белсенді тартылды. Сотталғандар, әдетте, қамауға алынғанға дейін тұрғылықты жері бойынша жазасын өтеуі керек, бұл оларға тәрбиелік әсер ету үшін туыстарын тартуға мүмкіндік туғызды. Еңбекті қайта тәрбиелеуді ынталандыру ретінде Ережеде еңбекақы төлеу және жұмыс күндерінің есебі бір-бірден сақталды. Сотталғандарды қайта тәрбиелеу жөніндегі жұмысты күшейту туралы жаңа ереженің талаптарына сәйкес барлық түзеу еңбек колонияларында мердігерлік жүйе және жасақ бастықтарының офицерлік лауазымдары енгізілді, бұл режимді, еңбек және саяси тәрбиені қамтамасыз ету жөніндегі барлық іс-шараларды неғұрлым мақсатты түрде жүргізуге мүмкіндік берді. Түзеу еңбек мекемесіндегі жасақ жүйесі өзін толық ақтап, күні бүгінге дейін сақталып келеді [14; 40].

Қазақстан Республикасында түзеу еңбек саясатындағы түбегейлі өзгерістердің басталуы 1954-1960 жылдар кезеңіне жатады. Бұл кезең сотталғандарға түзеу тәрбие әсерін саралаудың жаңа тәсілдерімен сипатталады. 1958 жылғы Түзеу еңбек кодексі және түрмелер туралы ережеге сәйкес түзеуді және қайта тәрбиелеуді ұйымдастыру режимнің жалпы, жеңілдетілген және қатаң деген үш түрінің ерекшелігін ескере отырып жүзеге асырылады, ал 1961 жылғы Түзеу еңбек кодексі және түрмелер туралы ережеге сәйкес режимнің төрт түріне: жалпы, күшейтілген, қатаң, ерекше түзету-тәрбиелік ықпал ету көзделген. Осы кезеңде сотталғандарды қайта тәрбиелеудің негізгі құралы, әдетте, қамаудағыларды өндірістік кәсіптерге кеңінен оқыта отырып, ату жанынан құрылатын кәсіпорындарда ұйымдастырылған қоғамдық пайдалы еңбек болды.

Қазақстан Республикасының пенитенциарлық мекемелерін дамытудың келесі кезеңі 1971 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енген 1970 жылғы 18 желтоқсандағы РФСР-дің жаңа Түзеу еңбек кодексінің қабылдануымен байланысты. Еңбек кодексінде режимнің төрт түрі де бекітілген: жалпы, күшейтілген, қатаң және ерекше. Жалпы режимде ауыр емес қылмыстары үшін бірінші рет сотталғандар ғана, күшейтілгенде – ауыр қылмыс түрлері үшін бірінші рет сотталғандар, қатаң түрде – екі немесе одан да көп рет сотталғандар, егер олар аса қауіпті рецидивистер болып табылмаса, ерекше режимде аса қауіпті рецидивистер және өлім жазасы түріндегі жазасы бас бостандығынан айырумен ауыстырылған адамдар кешірім немесе рақымшылық жасау тәртібімен ұсталды. Түрмелерде жалпы және қатаң режимдер енгізілді. Режимді қасақана бұзушылар 3 жылға дейінгі мерзімге қатаң режимге қамалды. Режимнің барлық түрлері тек сот үкімі бойынша белгіленді.

Осы уақытқа дейін сотталғандарды әлеуметтік қауіптілігін ескере отырып, оларды ұстауда қатаң саралау аяқталды, бұл қылмыс жасағаны үшін бірінші рет сотталғандарды, бірнеше рет сотталғандарды және аса қауіпті рецидивистерді бір-бірінен толығымен бөлуге мүмкіндік берді, бұл сотталғандарды қайта тәрбиелеу бойынша барлық жұмыстарды қоюда үлкен маңызға ие болды.

Ғалым-практиктердің пікірінше, тұтқындарды мұндай орналастыру режимнің барлық түрлерінің колонияларында жұмысты ұйымдастыруға жағымды әсер етті. Алғаш рет ауыр емес қылмыстар үшін сотталғандар бірнеше рет сотталғандардың ғана емес, тіпті ауыр қылмыстар үшін бірінші рет сотталғандардың да зиянды әсерінен оқшауланды. Соңғысы, өз кезегінде, қылмыстық рецидивпен байланыста болмады. Қатаң режимдегі колонияларда аса қауіпті рецидивистерді ерекше режимге, ал қаскүнем қылмыскерлерді түрмелерге ауыстырғаннан кейін жағдай айтарлықтай жақсарды және жұмыс істеу үшін қалыпты жағдайлар жасалды.

КСРО Ішкі істер министрлігінің 1972 жылғы 14 қаңтардағы бұйрығымен алғаш рет Түзеу еңбек мекемелерінің ішкі тәртібі бекітілді.

Қазақ КСР Түзеу еңбек кодексі бас бостандығынан айыру орындарындағы саяси-тәрбие жұмысы ең алдымен сотталғандарды еңбекке адал көзқарас рухында тәрбиелеуге, заңдарды дәл орындауға, социалистік жатақхана ережелерін құрметтеуге, сананы, мәдени деңгейді арттыруға және пайдалы бастама мен ұжымшылдықты дамытуға бағытталуы тиіс деп белгіледі.

Кодекс жастар қатарындағы сотталғандар үшін жалпыға бірдей міндетті орта білім беруді және 40 жасқа дейінгі сотталғандарды сегіз жылдық біліммен оқытуды белгіледі, ал мұндай білімі барларға оқуға ниет білдірген жағдайда орта мектепті бітіруге рұқсат етіледі. Мамандығы жоқ адамдар үшін жаңа кәсіптер алу және біліктілігін арттыру мақсатында кәсіптік оқыту да міндетті болып табылды. Барлық жұмыстың орталығы «Отряд бастығы туралы» бекітілген ережеге сәйкес өндірістік және режимдік талаптар бойынша құрылған ұжым (отрядтан отрядқа ауыстыруға жол берілмеген) болып табылатын сотталғандар отряды болды. Лауазымына жоғары немесе орта педагогикалық білімі бар офицер ғана тағайындалуы мүмкін отряд бастығынан басқа, әрбір отрядта еңбекті ұйымдастыру жөніндегі инженер бірлігі енгізілді [15; 22].

«Отряд бастығы туралы» Ережеге сәйкес осы лауазымды тұлға отрядта саяси-тәрбие жұмысын ұйымдастырады және жүргізеді, оны сотталғандарды еңбекке адал көзқарас рухында тәрбиелеуге, заңдарды дәл орындауға және социалистік жатақхана ережелерін құрметтеуге, социалистік меншікке ұқыпты қарауға, сана мен мәдени деңгейді арттыруға, пайдалы бастаманы дамытуға бағыттайды. Осы мақсатта ол жасақтың саяси-тәрбие жұмысының кешенді жоспарын әзірлейді, оны мекеменің бөлімдері мен қызметтерінің тиісті басшыларымен келіседі және колония бастығының саяси-тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасарына бекітуге ұсынады. Жасақ бастығының негізгі қызметі осы жоспардың орындалуын қамтамасыз ету, мекеме қызметкерлерін, жалпы білім беретін мектеп пен кәсіптік мектептің оқытушыларын, сондай-ақ бастық ұжымдардың өкілдерін жоспарланған іс-шараларды өткізуге тарту болып табылады. Отряд бастығының қызметінде отрядтағы қылмыс пен тәртіптің жай-күйін талдау, оны тудыратын себептерді жою үшін шаралар қабылдау бірінші кезектегі маңызға ие. Осы мақсатта ол отрядтың барлық сотталғандарының ҚАЖ мекемелерінің ішкі тәртіп ережелерін дәл және тұрақты сақтауын қамтамасыз етуге тиіс, қылмыстық көріністердің немесе басқа да қоғамға жат теріс қылықтардың туындау мүмкіндігін болдырмау үшін шаралар қолдануға құқылы.

Осылайша XX ғасырдың басы мен аяғындағы Қазақстанның пенитенциарлық жүйесінің қалыптасу кезеңі түрмелерді түзеу еңбек колонияларымен алмастырумен сипатталады, пенитенциарлық жүйенің құқықтық базасы әлеуметтік тәрбиенің прогрессивті идеяларына, жазалау-тәрбие процесіне жұртшылықтың қатысу қажеттілігіне негізделеді, яғни сотталғандарды табысты қайта әлеуметтендіруге жәрдемдесу бойынша кең ауқымды жұмыс жүргізілуде. Алайда сотталғандарды түзеуді педагогизациялау және психологизациялау процесі осы кезеңде түзеу еңбек колонияларының өндірістік міндеттерінің басым болуымен тежелгенін атап өткен жөн.

Қазақстанның қылмыстық-атқару мекемелері дамуының қазіргі кезеңі 1997 жылғы 13 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің күшіне енуінен басталады. Нормативтік құқықтық акт ретінде оның Қазақ КСР-нің Түзеу еңбек кодексінен айтарлықтай айырмашылығы бар екенін атап өткен жөн. Ол жазаның жекелеген түрлерін атқару жүйесін, белгілі бір жаза түрін орындаудың тәртібі мен шарттарын, сотталғандардың міндеттері мен құқықтарын, жазаларды атқаратын мекемелер мен органдар әкімшілігінің міндеттері мен құқықтарын, сотталғандарды түзеу құралдарын пайдалануды және олардың орындалуын қамтамасыз ету шараларын біркелкі реттеді. «Сотталғандарды қайта тәрбиелеу» термині «түзету» терминімен ауыстырылды.

ҚАЖ мекемелері үшін сотталғандардың жаңа мақсаттары, міндеттері, мазмұны мен құқықтық мәртебесі, қағидаттары мен әдістері айқындалды, бұл олардың әлеуметтік-демографиялық, қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-атқарушылық сипаттамалары бойынша типологиялық ерекшеліктерін айқындады. Қылмыстық-атқару заңнамасын қалыптастыру бас бостандығынан айыру орындарында әлеуметтік-педагогикалық жұмысты дамытумен тығыз байланысты. ҚАЖ-ның бір мекемесінің шегінде бас бостандығынан айыруға сотталғандар осы колония режимінің түрінде көзделген жазаны өтеудің әдеттегі, жеңілдетілген, қатаң шарттарында болуы мүмкін, бұл сотталғандарды оң мінез-құлыққа ынталандырады және оның тиімділігін едәуір арттыратын сараланған жүйе ретінде тәрбие жұмысын ұйымдастыру қажеттілігін анықтайды.

Алайда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің қабылдануымен қылмыстық-атқару жүйесін реформалау аяқталмайды, бұл бүгінгі күнге дейін осы кодекске енгізілген елеулі өзгерістердің дәлелі. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесі ізгілендіру және демократияландыру қағидаттарында дамуда. ҚАЖ мекемелерінің қызметі халықаралық стандарттар мен ұсыныстарға бағдарланады, бірыңғай әлеуметтік-педагогикалық кеңістік қалыптастырылады, оған ҚАЖ мекемелерінің бөлімшелерінен басқа сотталғандардың туыстары, діни, қоғамдық, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар және қоғамның өзге де құрылымдары кіреді.

Айта кету керек, кез-келген нормативтік-құқықтық актінің маңызды сапасы – ресми сенімділік, оны жүзеге асырудың жеткіліктілігіне әсер етпейді. Француз философы Дж. Нива: «Қолданыстағы барлық құқықтық және конституциялық арсеналға қарамастан, адам құқықтары әлі де жүзеге асырылмағанын мойындау керек», - деп атап өтті [16;с.7].

Осылайша сотталғандарға түзеу ықпал ету шараларының қалыптасуы мен дамуының тарихи аспектісін талдау келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік берді.

1. Сотталғандарға түзеу ықпал ету шараларының қалыптасу және даму тарихын зерделеу теориялық ойдың одан әрі қозғалысының перспективаларын, сондай-ақ жазаларды орындау және оны қолданудың әлеуметтік практикасы туралы заңнаманы жетілдірудің тиімді жолдарын неғұрлым объективті анықтауға ықпал етуге арналған.

2. Жалпы кеңестік түзету заңнамасының тарихында қылмыстық жазаны түзету шараларымен байланыстыру принципін кеңірек бекіту тенденциясын байқауға болады. Ең алдымен, бас бостандығынан айыруды орындау принципі ретінде пайда болған ол біртіндеп қылмыстық жазалар шеңбері мен қылмыстық-құқықтық сипаттағы басқа да шаралар мен сотталғандардың санаттары бойынша кеңінен таралуда.

3. Кеңестік түзеу еңбек заңнамасының сипатты белгілері жүйе ішіндегі түзеу еңбек шараларының жекелеген топтарын саралау, түзеу еңбек шараларының қоғамдық-саяси және моральдық мазмұнын тереңдету, осы шаралар мен тәжірибе арасындағы байланысты нығайту болды.

4. Бүгінгі күні қылмыстық-атқару заңнамасы белгілі бір оң өзгерістерге ұшырады. Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолдануды қысқартуға бағытталған шектеулер енгізілді; жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын ізгілендіру; бас бостандығынан айыруға байланысты емес көбірек шаралар көзделген жаза түрлерінің жүйесі өзгертілді. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі халықаралық құқықтық актілердің ұсынымдарын ескере отырып, шет мемлекеттердің тәжірибесі негізінде әзірленді.

1.2. Сотталған әйел адамдарды түзету және оның негізгі құралдары

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 4-бабы қылмыстық-атқару жүйесінің басты міндеті мен мақсаты сотталғандарды түзету болып табылатынын айқындайды. Республиканың қазіргі заманғы қылмыстық саясаты ауыр және аса ауыр қылмыстарға қарсы күресті күшейтуге, сонымен бірге ауырлығы аз және орташа қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті жеңілдетуге бағытталған. Қылмыстық-атқару кодексі сотталғандарды түзеудің негізгі құралдары: режим, тәрбие жұмысы, қоғамдық пайдалы еңбек, жалпы білім алу, кәсіптік даярлық және қоғамдық ықпал ету болып табылатын норманы бекітеді.

Сотталған әйел адамдарды түзетудің перспективалық бағыттарының бірі қашықтан оқыту болып табылады. Жаңа техникалық әдістер оқушылардың осындай күрделі санатымен жұмыс істемейтін білікті мамандардың болмауы мәселесін шешеді. Сотталған әйелдерді түзету құралдарын анықтау міндеті-бұл қаражатты заңның нақты нормасына бекіту, содан кейін оларды жүзеге асырудың құқықтық тетігін белгілеу. ҚР ҚАК-нің Ерекше бөлігі жазаның жекелеген түрлерін орындау ерекшеліктеріне қатысты осы құралдарды іске асыру тетігін реттейді. Бұл сотталғандарды қоғамнан оқшаулауға байланысты,

оның ішінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазалардың орындалуын айқындайтын ҚР ҚАК-нің IV бөлімінде айқын көрінеді. Осыған ұқсас схема бойынша, бірақ неғұрлым қысылған түрде, жазаның өзге түрлерін орындауға қатысты сотталғандарды түзетудің негізгі құралдарын іске асыру тетігі реттеледі.

Жоғарыда атап өтілгендей, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақ КСР-нің Түзеу еңбек кодексінде қолданылған сотталғандарды «қайта тәрбиелеу» ұғымынан бас тартты, өйткені мамандар мен ғалымдардың көпшілігі оны қол жеткізу мүмкін емес деп санайды. Бұл пікірмен келісу керек, өйткені қазірдің өзінде қалыптасқан ересек адамды қайта тәрбиелеу мүмкін емес. Отандық заңнамада еуропалық пенитенциарлық-құқықтық көзқарастарды ұстану тән. Мысалы, Х. Р. Штельцер «Жазаның мақсаты бір ғана нәрсе болуы мүмкін – қылмыскерді түзету, сондықтан ол өзінің түзетуімен қоғамдық тыныштыққа қауіп төндірмейді» деп сенді. Тоталитарлық қоғамда азаматтар, құқық бұзушыларды айтпағанда, «адамдық материал» болды, олар сөздің жақсы мағынасында білім алуға, жетілдіруге және қайта тәрбиелеуге болатын және болуға тиіс. Бірақ демократиялық мемлекеттің өз азаматтарын күштеп «жақсартуға» құқығы жоқ. Азаматқа да, қылмыскерге де қатысты оған рұқсат етілген жалғыз нәрсе – заңда белгіленген тәртіптің сақталуын талап ету.

Батыс криминологиясының либералдық мектебінің өкілдері «түрмедегі клиенттің ішкі еркіндігі оны қоршап тұрған қабырғалар сияқты қол сұғылмайтын болуы керек» деп бекер айтпаған.

И.М. Сеченовтың бұл мәселеге ғылыми көзқарасы қызықты болып көрінеді, ол: «Құқықсыз мінез-құлық үшін кінәні толығымен қылмыскерге жүктеген жөн емес, өйткені бұл оның және қоғамның оған қарсы ашуын тудырады. Адамның өзі ғана кінәлі емес, оның өскен жағдайлары да кінәлі деген ойдан шығу дұрысырақ болар еді... Бұл жерде соттауды бұдан былай қылмыскерге қоғам атынан берілетін жаза ретінде емес, осы қоғамның оны жақсартуға, оның жеке кінәсін мойындауға және осының негізінде басқа рефлексстерді, басқа да моральдық мінез-құлықтарды қалыптастыруға көмектесу әрекеті ретінде қарастыру керек. Соның салдарынан адамгершілікке жатпайтын әрекет болып қалатын қылмыстық әрекеттің бағасы емес, шынайылыққа ие болатын жазаның мәні өзгереді» [17; 16].

Біз С.А.Салаутдиновтың: «Конияда тұратын тұтқын кейде өзін жақсы ұстайды. Алайда бұл оның түзелді дегенді білдірмейді. Колониядан шыққаннан кейін қылмыс жасауға тағы да нақты мүмкіндіктер пайда болған кезде және адам азғыруды жеңіп, жаңа қылмыс жасамайтын болса, ол түзелді деп айта аламыз» деген пікіріне қосыламыз [18; 87].

ҚР ҚАК 3-бабына сәйкес сотталғандарды түзеу деп сотталушының бойында құқықтық мойынсұнушылық мінез-құлықты, жеке адамға, қоғамға, еңбекке, қоғамдағы мінез-құлық нормаларына, қағидалары мен этикасына оң көзқарасты қалыптастыру түсініледі. Жоғарыда айтылғандай, сотталғандарды түзетудің негізгі құралдары:

- жазаны өтеу режимі;
- тәрбиелік әсер;
- оң әлеуметтік байланыстарды сақтау;

- қоғамдық пайдалы еңбек;
- бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алу;
- қоғамдық әсер.

Сотталғандарды түзеу құралдары жаза түрін, қоғамдық қауіптілік сипатын, дәрежесін, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың кінәсі мен себептерін, сотталғанның жеке басын және жазаны өтеу кезіндегі оның мінез-құлқын ескере отырып қолданылады.

Режим деп заңда және өзге де нормативтік құқықтық актілерде белгіленген сотталғандардың қорғалуын және оқшаулануын қамтамасыз ететін жазаны орындау және өтеу тәртібі; оларды тұрақты қадағалау; оларға жүктелген міндеттерді орындау; олардың құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыру; сотталғандар мен персоналдың қауіпсіздігі; сотталғандардың әртүрлі санаттарын бөлек ұстау; ҚАЖ мекемесінің түріне қарай ұстаудың әртүрлі шарттары түсініледі, сот тағайындаған; ұстау шарттарының өзгеруі [19; 27].

Психологиялық тұрғыдан алғанда, режим сотталғандардың бүкіл өмірі мен қызметін заңдар мен заңға тәуелді актілердің талаптарына қатаң сәйкес ұйымдастыруды білдіреді. Өмір мен іс-әрекетті ұйымдастыру адамға белгілі бір тәрбиелік әсер етеді, оның мінез-құлқының дұрыс стереотипін, қажетті әдеттер мен жеке қасиеттерін қалыптастырады.

Н.А. Стручков, Ф.Т. Кузнецов, В.Ф. Пирожков, А.Д. Глоточкин режимнің өзара байланысты үш функциясын ажыратады:

- жазалау;
- тәрбиелеуші;
- қамтамасыз етуші.

А.П. Иванов, И.С. Цой, А.Г. Перегудов, В. М. Анисимков, Б.Б. Казактың пікірінше, оның төртінші функциясы – қауіпсіздік.

Режимнің жазалау функциясы сотталушының бас бостандығынан айырылуы, қоғамнан оқшаулануы, қорғалуы және үнемі қадағалануы; сонымен қатар, оның жұмысын, демалысын, оқуын, бос уақытын мәжбүрлеп реттеу жүзеге асырылады. Психология тұрғысынан режим - бұл адамды белгілі бір артықшылықтардан айыратын, іс жүзінде барлық негізгі физиологиялық және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыруды шектейтін ұзақ мерзімді фрустратор [20; 58-бет]. Бұл қажеттіліктерді қанағаттандырмау сөзсіз физикалық және моральдық азапты тудырады. Қажеттіліктер шеңберін шектей отырып, режим сотталушының эмоциясы мен еркіне әсер етеді, оны жаңа қылмыстар жасаудан сақтай алатын жағымсыз психикалық күйлерді тудырады. Әйтпесе, егер қылмыстық жазаға тартылған адамның барлық қажеттіліктері кедергісіз қанағаттандырылса, онда мұндай жаза орындалмас еді. Алайда қайғы-қасіретті тудырған кезде, ол адамның денсаулығы мен психикалық жағдайына зиянды әсер етпеуі керек. Режим тағайындаған жазаны сотталғандар психологиялық тұрғыдан әртүрлі қабылдайды және бастан кешіреді. Олардың кейбіреулері физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыруда шектеулерді бастан кешіреді, басқалары – әлеуметтік, басқалары сол және басқалардың шектеулерінен бірдей өткірлікпен зардап шегеді [20; с. 58].

Режимнің тәрбиелік мәні өмір сүру жағдайлары мен белсенділігінің белгілі тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, ми қыртысында уақытша жүйке

байланыстары жүйесін (динамикалық стереотип) құрайтын үнемі әрекет ететін және қайталанатын тітіркендіргіштер жүйесі (сыртқы стереотип) құрылатындығымен түсіндіріледі. Сыртқы стереотип неғұрлым нақты болса, соғұрлым ішкі динамикалық стереотип қалыптасады, оның негізінде оң дағдылар, Дағдылар мен әдеттер, әлеуметтік көзқарастар мен көзқарастар қалыптасады, бұл қылмыскерді қайта әлеуметтендірудің және оның бостандық жағдайында сәтті бейімделуінің алғышарты болып табылады [21; с. 437].

Режимнің қамтамасыз ету функциясы түзеу мекемесінде жазаны өтеудің белгіленген тәртібін сақтаудың арқасында сотталғандардың еңбегін, оқуын, тәрбие жұмысын, ұжым мен әуесқой ұйымдардың қызметін ұйымдастыруға, сондай-ақ оларды мекеме әкімшілігі мен тәрбиешілері тарапынан басқаруға қолайлы жағдайлар жасалады.

Режим сотталғандар арасындағы паразитизмге, құмар ойындарға және басқа да жағымсыз құбылыстарға қарсы күресте пәрменді құрал болып табылады, өйткені олардың мінез-құлқын үнемі бақылауға жағдай жасайды, сотталғандарды оларға жаза қолдану қаупімен белгіленген ережелерді дәл және қатаң орындауға психологиялық тұрғыдан мәжбүрлейді: қамауда ұстау жағдайларын нашарлату, жазалау камераларына орналастыру, сәлемдемелерден, кездесулерден айыру және т.б.

Режим сотталғандарға қолданылатын мәжбүрлеу шаралары мен құқықтық шектеулер кешенін жүзеге асыратындықтан, сотталғандарды түзеудің басқа да құралдарын қолдану үшін жағдай жасайды, сондай-ақ жазаның мәні мен мазмұнын көрсетеді [21; 45]. Бұл ретте режим құқықтық қатынастардың барлық субъектілері мен қатысушыларының мінез-құлық ережелерін, олардың жазаны орындау мен өтеуге қатысты құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Яғни, режимнің ықпал ету саласына сотталғандар, түзеу мекемелерінің әкімшілігі, сотталғандар жұмыс істейтін ұйымдардың әкімшілігі, сотталғандарды түзетуге қатысатын және түзеу мекемелерін бақылауды жүзеге асыратын қоғамдық бірлестіктердің өкілдері, осы мекемелерге баратын және процеске қатысатын мемлекеттік мекемелердің лауазымды адамдары, түзеу мекемелерінің объектілері мен оған іргелес аумақтардағы азаматтар кіреді. Бұл, біздің ойымызша, режимнің төртінші функциясы – қауіпсіздік.

Режимдік ережелердің аумақтық көлемі маңызды: олардың әсері режимдік талаптар белгіленген түзеу мекемесіне іргелес аумақтарға таралады; бұл аумақтарда әкімшілік адамдарды, олардың заттарын, көлік құралдарын тінтуге, сондай-ақ тыйым салынған заттар мен құжаттарды тәркілеуге құқылы.

Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысы оларды түзетуге, сотталғандардың адамға, қоғамға, еңбекке, адам жатақханасының нормаларына, ережелері мен дәстүрлеріне құрметпен қарауын қалыптастыруға, олардың білім беру және мәдени деңгейін арттыруға бағытталған. Түзеу мекемесіндегі моральдық-психологиялық әсердің бүкіл жүйесі сотталғандарды түзету, яғни ең алдымен олардың санасын өзгерту, қайта құру, жаман әдеттерді жою, қалыпты өмірге қайтару сияқты негізгі мақсатқа жетуге бағытталған. Тәрбиешінің сотталған адамға психологиялық әсер етуінің негізгі құралдарының бірі - сендіру.

Сендіру дегеніміз - адамның көзқарастары мен сенімдерін түбегейлі бұзу және қайта құру, оларды мазмұны жағынан қарама-қарсы басқалармен алмастыру. Ескі көзқарастар мен сенімдерді жою үшін, ең алдымен, олардың ақиқатына күмән туғызу керек, сотталушыға олардың қайшылықтарын немесе дәрменсіздіктерін түсінуге көмектесу керек. Егер сотталған адамда осындай күмән туындаса, онда тәрбиеші оның көзқарастары мен сенімдерінің қателігі мен дәрменсіздігін көрсетуі керек. Алайда көзқарастардың қателігін түсіну - олардан бас тартудың бастамасы ғана. Көбінесе сотталған өз көзқарастары мен сенімдерінің қателігін және тіпті зияндылығын түсінеді, бірақ олардан түпкілікті бас тарта алмайды: сананың инерциясы жұмыс істейді. [20; 69-бет]. Шамадан тыс сендіру қате көзқарастарды жоюмен аяқталмайды, оларды тек басқаларды ауыстыру арқылы ғана жеңуге болады. Адамда жаңа сенімдерді қалыптастыра отырып, ондағы жағымды нәрселерге сүйену керек, сонымен қатар оның қарым-қатынас шеңберін, микроортасын өзгертуге тырысу керек.

Сендіру қате көзқарастарды жоюмен аяқталмайды - оларды ауыстыру, басқалармен ығыстыру арқылы ғана оларды шешуші түрде жеңуге болады. Адамда жаңа сенімдерді қалыптастыру кезінде оның бойындағы позитивке сүйену керек, сонымен қатар оның әлеуметтік ортасын, шағын ортасын өзгертуге тырысу керек.

Ойын өзгертуде сендіру үлкен рөл атқарады. Бұл, ең алдымен, сотталушының тарапынан тиісті сыни көзқарассыз қабылданатындығымен ерекшеленеді. А.М. Святош сендіру – сыни бағалаусыз қабылданатын және жүйке-психикалық процестердің жүруіне оң әсер ететін ақпаратты жеткізу деп есептейді.

Гетероаррессия – басқа адамның ұсынысы және аутоаррессия – өзін-өзі ұсыну арасында айырмашылық бар. Жанама ұсыныс кезінде олар аралық ынталандырудың көмегіне жүгінеді (мысалы, музыка, суреттер және т.б.). Көбінесе жанама ұсыныс тікелей ұсынысқа қарағанда тиімдірек болады, өйткені ол аз қарсылыққа тап болады. Жанама ұсыныс адамның психикалық және физикалық мүмкіндіктеріне әсер ету құралы ретінде бай мүмкіндіктерге ие. Тікелей және жанама ұсынымды А.С. Новоселованың сотталған әйелдермен жұмыста қолданылған педагогикалық автотренингтегі жұмыстары олардың үйлесуі ықпал етудің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететінін көрсетті.

Тәрбиеші үшін ең үлкен қиындық - ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарда түзелуге деген көзқарасты қалыптастыру. Егер олар бостандыққа шықса, олар ұзақ өмір сүрмейді, сондықтан оларға қандай да бір түзеу туралы айту орынсыз деп санайды. Мұндай көзқарастар мен өмірге деген көзқарасты бұзу, бұл адамдарды түзеу жолына түсуге сендіру - тәрбиешінің үлкен өнері.

Тәрбие іс-шараларына қатысу түзеу дәрежесін айқындау, оларға көтермелеу және жазалау шараларын қолдану кезінде ескеріледі. Күн тәртібінде міндетті түрде қатысатын тәрбие іс-шаралары көзделуі мүмкін. Тәрбие жұмысы жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерін, сотталғандардың сипатын және олар жасаған қылмыстардың мән-жайларын ескере отырып жүргізіледі. Тәрбие жұмысының негізгі формалары мен әдістеріне түзетуге ықпал ететін

адамгершілік, құқықтық, еңбек, дене шынықтыру және басқа да тәрбие жатады [22; 103].

Сотталғандармен тәрбие жұмысының бағыттары мен негізгі нысандарын талдау оның мазмұны бойынша қандай да бір жазалау элементтері жоқ деген қорытындыға негіз береді. Алайда тәрбие жұмысы өтеу режимі шеңберінде жүзеге асырылады, оның ережелері тәрбие сипатындағы іс-шараларға қатысуды қамтамасыз етеді, сотталғандардың оларды жүргізу кезінде тәртіп пен тәртіпті сақтауына жағдай жасайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 127-бабына сәйкес сотталғандармен тәрбие жұмысы тек жаппай ғана емес, жеке нысандарда да жүргізілуге тиіс. Шетелдік пенитенциарлық жүйелерде мұндай формалар кеңінен қолданылады. Тәрбие жұмысының жеке нысандарын, егер оларды түзеу мекемелерінде үнемі туындайтын жағымсыз эмоциялық өрістердің әсерін бейтараптандыруға қабілетті мамандар жүргізсе, оңтайландыруға болады. ҚАЖ мекемелерінде психологиялық қызметтің қалыптасуы бұл үшін қолайлы алғышарт болды.

Түзеу мекемесіндегі психологтың негізгі міндеті - бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан сотталғандардың жеке психологиялық ерекшеліктерін психодиагностикалау, олардың жеке және топтық мінез-құлқын зерттеу және түзеу, сотталғандар арасындағы әлеуметтік-психологиялық процестерді зерттеу, бас бостандығынан айыру орындарындағы жағымсыз құбылыстарды болжау және алдын алу. Сонымен қатар психологиялық қызмет сотталғандарға оқшаулану жағдайларына, әлеуметтік ортаға, ұстау режиміне бейімделуде, дағдарыстық және стресстік жағдайларды жеңуде, тұлғааралық қатынастарды оңтайландыруда, босатуға дайындалуда және кейіннен қайта әлеуметтенуде психологиялық көмек көрсету міндетін орындауға арналған. Көріп отырғаныңыздай, ҚАЖ мекемесінің психологының алдында көптеген міндеттер тұр. Бүгінгі таңда бас бостандығынан айыру орындарында ең көп дегенде үш маман-психолог бөлінеді. Біздің ойымызша, бұл жеткіліксіз, өйткені сотталғандарды ҚАЖ мекемелерінде ұстау шегі өте үлкен. Демек, сотталғандармен психологтардың осындай санымен жеткілікті деңгейде жеке нысанда жұмыс істеу мүмкін емес.

Түзеу мекемесінде психологтардың жеке штатын құру сотталғандармен жеке жұмыс түрлерін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 104-бабының 1-бөлігіне сәйкес бас бостандығынан айыруға сотталғандардың барлығы ҚАЖ мекемесінің әкімшілігі айқындайтын орындарда және жұмыстарда еңбек етуге міндетті. Қоғамдық пайдалы еңбек түзетудің негізгі құралдарының бірі болып табылады.

Сондай-ақ Ф.М. Достоевский жұмыссыз тұтқындаушылар бір-бірін жеуге дайын өрмекшілерге ұқсайтынын атап өтті. Еріксіз бірге тұрудың азабы адамның жұмыс істеуімен әлсірейді [23; 74-бет]. Г.Шнайдердің пікірімен келісу керек, ол тұтқындардың еңбегін жаза немесе оларды ұстауға кететін шығындарды азайту құралы ретінде емес, тек қайта әлеуметтену факторы ретінде қарау керек, өйткені сотталғандардың бостандықтағы басқа адамдардың еңбегімен байланысты еңбегі олардың қайта әлеуметтенуіне ықпал етеді.

Тұтқындармен қарым-қатынастың минималды стандартты ережелерінде еңбек азап әкелмеуі керек екендігі көрсетілген. Бір жағынан, процесс ретінде еңбек дегеніміз – адамның бұлшықет күшін, физикалық және психикалық мүмкіндіктері мен материалдық игіліктерді өндіру қабілеттерін пайдалану, ал екінші жағынан адамның өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі растау, әлеуметтік тану қажеттілігін білдіру. Жапонияда бас бостандығынан айыруға сотталғандарды түзету процесінде физикалық еңбек маңызды орын алады және түрмелер салу шығындарын ішінара өтейді, ал қамаудағыларға босату кезінде ақшалай сыйақы беріледі. Швецияда еңбек қызметі сотталғандарды оңалту бағдарламасының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. ҚАЖ мекемелерінің басқармалары әртүрлі жұмыстарды орындауға тапсырыстар қабылдайды. Қытайда сотталғандар күніне 10-12 сағат жұмыс істейді. Пайда оқу процесінің қажеттіліктеріне, колонияны дамытуға, экскурсияларды төлеуге, сотталғандардың сатып алу шығындарын өтеуге жұмсалады. Сотталғандар жалақы алмайды, бірақ киіммен, тамақпен, медициналық қызметпен тегін қамтамасыз етіледі.

Тікелей өз еңбегімен сотталғандар өздерінің мазмұнына белгілі бір материалдық үлес қосады. Олар өз талаптарын төлейді, көбісі туыстарына көмек көрсетеді және, әрине, олардың қажеттіліктерін қанағаттандырады. Сонымен қатар жұмыста сотталған адам өзін жеке тұлға ретінде таниды. Еңбекке қатысу сотталғандардың бойында ерікті мінез-құлық ерекшеліктерін, адамгершілік қажеттіліктері мен мүдделерін дамытады, еңбек адамдарына және басқа адамдардың еңбек нәтижелеріне құрмет қалыптасады, тапқан ақшаға байыпты карауға тәрбиеленеді.

Сонымен қатар ҚАЖ мекемелерінде сотталғандарды еңбекке тарту саласында да белгілі бір проблемалар бар: бірқатар кәсіпорындар шығынды болып табылады, ал алынатын жалпы табыс кейде шығыстарды жабу үшін жеткіліксіз; өнім шығару бойынша жоспарлы тапсырмалар орындалмайды, бұл сотталғандардың жалақысын уақтылы төлемеуге әкеп соғады. Бұл объективті жағдайларға байланысты: кәсіпорындардың өндірістік қуаты моральдық тұрғыдан ескірген, ҚАЖ мекемелерін режимнің бір түрінен екіншісіне қайта бағыттау жүргізіледі. Субъективті факторлардың қатарына сотталған мамандар арасында жұмысшы кәсіптерінің, кәсіптік білімнің, кейде жалпы еңбек тәжірибесінің болмауы жатады. Қазіргі жағдайда ҚР ҚАЖ мекемелерінде сотталғанға дейін тұрақты жұмысы болмаған немесе біліктілігі жоқ, мерзімді еңбекпен айналысқан адамдар басым.

Осы жағымсыз факторларды жою үшін мекемелер әкімшілігі белгілі бір жұмыс жүргізуде:

- біріншіден, кәсіпорындар мен олардың филиалдарының құрылымы оңтайландырылады;
- екіншіден, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері кәсіпорындарының жүктеме көлемін анықтау бойынша маркетингтік қызметін ұйымдастыру, оның ішінде жергілікті атқарушы органдармен өзара іс-қимылды ұйымдастыру арқылы жетілдірілді;
- үшіншіден, «Еңбек» жүйесі кәсіпорындарының ҚР-да, ТМД-да өткізілетін түрлі көрмелерге қатысуы ұйымдастырылады.

Қазақстан Республикасының түзеу мекемелерінде статистикалық деректер бойынша 01.01.2025 ж. сотталғандардың тек 57% - ы ақылы еңбекпен қамтылған.

Субъективті факторларды бейтараптандыру үшін түзеу мекемелері әкімшілігі сотталғандарға олардың арасында ҚАЖ мекемелерінің кәсіпорындарында немесе пенитенциарлық мекемелерге қызмет көрсету жұмыстарында тиісті жұмысқа орналасу мүддесі үшін кәсіптік білімі немесе мамандығы бар адамдарды анықтау мақсатында сауалнама жүргізді. Осыған байланысты сотталғандарды кәсіптік оқыту да практикалық мүмкіндіктерге ие. Сотталғандарға қайта әлеуметтендіруші әсер етудің бұл бағыты бұрынғыдай ҚАЖ-дың өндірістік қызметін реформалаудың ҚАЖ әзірлеген бағдарламасын іске асыру арқылы оңтайландырылуы мүмкін, бұл сотталғандарды еңбекке тартудың нысандары мен әдістерін жетілдіруді көздейді. Атап айтқанда, қосымша жұмыс орындарын құру, сотталғандарды қашықтан оқытуды барлық жерде ұйымдастыру, мемлекеттік кәсіпорындардың құрылымын жетілдіру. Бұл ҚАЖ мекемелері кәсіпорындарының өнеркәсіп өнімін шығаруын ұлғайтуға, олардың табыс деңгейін арттыруға, сондай-ақ сотталғандардың еңбегін түзетудің негізгі құралдарының бірі ретінде пайдалану жөніндегі ұлттық қылмыстық-атқару заңнамасының ережелерін тиісінше іске асыруға әкеп соғуы мүмкін [24; с. 36-37].

Сотталғандардың еңбегі өз алдына мақсат емес, ол оларды бостандыққа шыққаннан кейін өмірге дайындауы керек. Сотталғандар еңбегінің түзеу және қайта әлеуметтендіру рөлі мынадай жағдайларға байланысты:

- сотталғандардың бостандықтағы басқа адамдардың еңбегімен байланысты еңбегі олардың қайта әлеуметтенуіне ықпал етеді;
- топтық сипаттағы еңбек процесінде сотталған адам жақын әлеуметтік ортамен қарым-қатынас жүйесіне енгізіледі, бұл одан ынтымақтастықты, өзара көмекті, бастаманы, салауатты жарысты талап етеді. Бұл сотталғандардың өзімшілдік әдеттері мен қасиеттерінің тарылуына ықпал етеді, Бостандық жағдайында қажет топтық және еңбек әрекеттерінде мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады;
- жұмысқа қатысу ерікті мінез ерекшеліктерін, адамгершілік қажеттіліктері мен мүдделерін дамытады. Еңбек адамдарына және басқа адамдардың еңбек нәтижелеріне деген құрмет қалыптасады, тапқан ақшаға деген байыпты көзқарас тәрбиеленеді;
- өнімді еңбек сотталғандардың физикалық дамуына және олардың денсаулығын сақтауға ықпал етеді;
- мазмұнды еңбек сотталғандарды оқуға, өз шеберліктерін жетілдіруге, уақытын ұтымды пайдалануға шақырады;
- еңбек сотталған адамды пенитенциарлық мекемелер қызметкерлерінің жан-жақты зерттеуіне жағдай жасайды.

Сотталғандарды түзетудің маңызды құралы білім беру және кәсіптік оқыту болып табылады. Себебі, білім алу арқылы сотталған адам тек кәсіби және арнайы білімді, дағдылар мен дағдыларды ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тәжірибені де игереді, өзінің көзқарасын, сенімін дамытады, жалпы және кәсіптік даярлық деңгейін, құқықтық мәдениетті арттырады. ҚАЖ мекемелерінде ҚР ҚАК-тің 127-бабына сәйкес 30 жасқа толмаған бас бостандығынан айыруға

сотталғандардың негізгі және жалпы білім алуы міндетті түрде ұйымдастырылады. Орта (толық) жалпы білім алу мақсатында оқуын жалғастырғысы келетін сотталғандарға мекеме әкімшілігі және тиісті жергілікті өзін-өзі басқару органдары қажетті жағдайлар жасайды.

С.В.Познышев: «Қылмыстық-атқару мекемесіндегі тәрбие міндетті түрде орын алуы керек, өйткені ол араздық пен қылмыс өзінің терең тамырын жасыратын сол психикалық қараңғылықты жою қажет... Түзеу мекемесінде берілетін тәрбие мүмкіндігінше адамгершілік ұғымдары мен өмірлік мұраттар әлемін қозғауы керек» айтқан. И.П. Павлов адамның мінез-құлқы жүйке жүйесінің туа біткен қасиеттерімен ғана емес, сонымен бірге оның үнемі тәрбиесі мен білім алуына байланысты әсерлермен де анықталатынын атап көрсетті. Сотталған адам тәрбие процесіне неғұрлым белсенді қатысқан сайын, оған тәрбиелік ықпалы да өнімді болады.

Оқу барысында сотталғандарды түзету үшін оқу материалын жақсы меңгеруге ықпал ететін пәнаралық байланыстар үлкен маңызға ие. Кәсіптік мектептерде тәрбиелік оқытуды іске асыру үшін айтарлықтай мүмкіндіктер бар. Сотталғандарды кәсіптік даярлаудың оқу бағдарламасы әрбір оқытылатын пән оқушыларды өндірістік оқытумен ғана емес, сонымен қатар олардың түзеу мекемесіндегі өндірістегі қызметімен, сондай-ақ ҚАЖ мекемесінен босатылғаннан кейін тікелей байланысты болатындай етіп құрылған [6; с. 89].

Білім алу көтермеленеді және түзеу дәрежесін анықтау кезінде ескеріледі. Өмір бойы бас бостандығынан айыруды өтеп жүрген сотталғандар жалпы білімге тартылмайды (оларға жазаны өтеу тәртібі мен шарттарына қайшы келмейтін, өзін-өзі тәрбиелеу үшін жағдайлар жасалады).

Әрине, түзеу мекемесінде жұмыс істей алатын және одан босатылғаннан кейін қажетті мамандығы жоқ сотталғандарға бастауыш кәсіптік білім алу немесе кәсіптік даярлау қамтамасыз етіледі.

Алайда біз бүгінгі күні түзеу мекемесі қабырғасында білім алу жеткіліксіз деңгейде беріледі деп санаймыз, бұған ұсынылған мамандықтардың тар шеңбері және елді мекендер колонияларында жазасын өтеп жатқан адамдарды қоспағанда, жоғары білім алудың мүмкін екендігі дәлел бола алады.

Мысалы, Канаданың қылмыстық-атқару мекемелерінде білім беру бағдарламаларына университетке дейінгі оқу курстары кіреді. Олар лекциялар мен өздік жұмыстың әртүрлі нысандарын қарастырады, бұл тұтқындардың толық жұмыспен қамтылуына кепілдік береді.

Батыс пенитенциарлық тәжірибесінде саралау принципін ескере отырып, сотталғандардың әртүрлі санаттары үшін білім беру бағдарламалары әзірленеді: кәмелетке толмағандар, сотталғандар-әйелдер, зияткерлік қабілеті төмендеген адамдар және т. б. АҚШ-тағы білім беру бағдарламалары орта мектеп көлемінде білім беретін кәмелетке толмағандарға арналған базалық білім беру бағдарламаларына бөлінеді; толық орта мектеп; колледж деңгейінде, екі немесе төрт жылдық оқу. Оқыту тегін, оның ішінде колледжде де жүргізіледі.

Қоғамдық ықпал қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің жұмысына қоғамдық бірлестіктердің қатысуы арқылы жүзеге асады. Әкімшілікке оқу процесін ұйымдастыруға көмектесу үшін мекемеде мемлекеттік

кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің және азаматтардың өкілдерінен қамқоршылық кеңес құрылады [25; 67].

Айта кету керек, бас бостандығынан айыру, түзеу жұмыстары, міндетті жұмыстар, бас бостандығын шектеу, әскери қызмет бойынша шектеулер, тәртіптік әскери бөлімде ұстау түріндегі жазаларды орындау кезінде сотталғандарға жаза мен педагогикалық, тәрбиелік сипаттағы шаралармен қатар түзеу шаралары қолданылады.

Түзету әсері жоғарыда аталған жазаларды орындау барысында жүзеге асырылатын тәрбие процесінің ерекше түрі болып табылады. Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындау кезінде оны түзету шараларымен байланыстырады, яғни қара немесе құқық шектеулер қоғамдық пайдалы еңбекпен, тәрбие жұмысымен, мектепте оқумен, мамандық алумен, қоғамдық әсермен біріктіріледі.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, келесі тұжырымдар негізделген:

1. Сотталған әйелдерді түзетудің негізгі құралдары: режим, тәрбие жұмысы, қоғамдық пайдалы еңбек, жалпы білім алу, кәсіби дайындық және қоғамдық ықпал. Сотталғандарға түзеу шараларын қолдану - бұл сотталған әйел адамдарды түзету мақсатында қылмыстық жазаларды орындау процесінде жүзеге асырылатын тәрбие процесінің ерекше түрі.

2. Бас бостандығынан айыруды орындау кезінде жазаны саралау және даралау (оның ішінде сотталған әйелдерге қатысты) әкімшіліктің және түзеу процесіне өзге де қатысушылардың топтық және жеке ықпал етуге, сотталғандардың топтық және жеке қасиеттеріне қарай түзетудің негізгі құралдарын қолдануға, түзеу мекемесіндегі мінез-құлыққа байланысты олардың құқықтық мәртебесін өзгертуге бағытталған қызметін білдіреді.

3. ҚАЖ мекемелерінде психологиялық қызмет көрсету штаттарының кеңеюі сотталған әйел адамдармен олардың түзелуіне және қайта әлеуметтенуіне оң әсер ететін жеке жұмыс түрлерін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

4. Сотталған әйелдерді түзеудің перспективалық бағыттарының бірі қашықтан оқыту болып табылады. Сотталғандарды оқытудың жаңа техникалық құралдары мен әдістері оқушылардың осындай күрделі санатымен жұмыс істемейтін құзыретті мамандардың болмауы мәселесін шешуі тиіс.

1.3. Сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендіру, түзету әсерінің тиімділігінің көрсеткіші ретінде

Әйел адамдарды бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу кейіннен бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдардың әлеуметтік бейімделуін қиындататын бірқатар жағымсыз факторлармен байланысты.

«Қайта әлеуметтену» термині кең мағынада әлеуметтенудің «ақаулары» немесе әлеуметтік-мәдени ортаның өзгеруі нәтижесінде адамның әлеуметтік ортаға «екінші» ену процесін білдіру үшін қолданылады [26; 280-бет]. Түсіндірме сөздіктерде ол екі компоненттен тұрады: «ре» префиксі және «әлеуметтену» сөздері. «Ре» префиксі екі мағынада қолданылады:

- қайталанатын, жаңартылатын әрекет;

- қарама-қарсы, кері әрекет, қарсылық.

Ғалымдар «әлеуметтену» ұғымын адамның қоғамның толыққанды мүшесі ретінде жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін белгілі бір білім, нормалар мен құндылықтар жүйесін игеру процесі ретінде түсіндіреді; жеке тұлғаға (тәрбиеге) мақсатты әсер етуді де, оның қалыптасуына әсер ететін стихиялық әлеуметтік процестерді де қамтиды. Әлеуметтену ең жалпы түрде әлеуметтік мәртебе берген және осы қоғам талап ететін қасиеттердің қалыптасуы, оны келесі кезеңде сипаттайтын жеке және әлеуметтік қасиеттерді игеру деп түсініледі. Табысты әлеуметтену кезінде адам қоғамға бейімделеді және оның жағымсыз әсерлеріне қарсы тұра алады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, сәтті әлеуметтенуге келесі жеке қасиеттер болған кезде қол жеткізіледі:

- жеке қасиеттерін өзгерту мүмкіндігі болса;
- әлеуметтік рөлдерге селективті көзқараста өз құндылықтары мен рөл талаптары арасындағы тепе-теңдікті таба білгенде;
- түпкілікті талаптарға емес, адамгершілік құндылықтарды түсінуге бағытталғанда.

«Қайта әлеуметтену» ұғымының мазмұндық мәні жалпыға бірдей танылған құндылықтар, білім, білік, дағдылар негізінде жаңа әлеуметтік тәжірибе алу арқылы жаңа әлеуметтік ұйғарымдарға сәйкес тиімсіз болып қалған адам құндылықтарының өзгеруі ретінде көрінеді, нәтижесінде қоғамға интеграция процесін жүзеге асыруға мүмкіндік береді, нәтижесінде өзін-өзі тану мен рөлдік мінез-құлықты, өзін-өзі бақылау және өзіне-өзі қызмет ету қабілетін қалыптастыруға қол жеткізіледі, басқалармен барабар байланыс орнату.

«Қайта әлеуметтену» термині әлеуметтануда, әлеуметтік педагогикада және психологияда, құқықтық психологияда кеңінен қолданылады. Оны ғылыми айналымға американдық психологтар Д.Кеннеди мен А.Кербер енгізіп, оны әлеуметтенудегі «кемшіліктер» немесе әлеуметтік-мәдени ортаның өзгеруі нәтижесінде жеке тұлғаның әлеуметтік ортаға «екінші» ену процесін белгілеу үшін пайдаланды. [27; 243].

Қайта әлеуметтену процесі қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың барлық дерлік инстанцияларын қамтиды, яғни бұл қылмыс жасаған адамның әлеуметтік бейімделуінің көп қырлы процесі. Бұл тұжырымдаманы осындай кең мағынада қолдану оның мазмұнына жеткілікті үлкен адамдар тобын қамтиды, олардың ішіндегі ең қиыны - бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйел адамдар. Соңғы санатқа қатысты, әдетте, «қайта әлеуметтендіру» термині оның тар мағынасында қолданылады және «қылмыстық іс-әрекеттің салдарынан да, қоғамнан мәжбүрлі оқшаулану кезеңінде де жоғалған әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге, сатып алуға бағытталған іс-шаралар кешенін» қамтиды [28; 58].

Көптеген зерттеушілер сотталушының жеке басына жеке көзқарас оны түзеу үшін жеке жұмысты ұйымдастыру процесін үш кезеңге бөлуді көздейді деп есептей отырып, қайта әлеуметтенудің әртүрлі кезеңдерін анықтайды:

- сотталған адамның түзеу мекемесінде бас бостандығынан айыру жағдайларына бейімделуін зерттеу;
- түзеу-тәрбие кезеңі;

• босатуға дайындық кезеңі, өмір сүру жағдайларына бейімделу және түзету нәтижелерін бекіту [29; 231-232-б].

В.Е. Южаниннің де үш тәуелсіз кезеңді анықтай отырып, кең түсіндірме және егжей-тегжейлі талдауы табылды. Автор пенитенциарға дейінгі, пенитенциарлық және пенитенциарлықтан кейінгі кезеңдерді ажыратады [30].

Оның пікірінше, бірінші кезең адамды әлеуметтендіру сәтінен басталады, бұл оны өмірдің белгілі бір кезеңінде қылмыс жасауға жетелейді. Екіншісі - адам бас бостандығынан айыру орындарына түскенде, ал соңғы кезең қоғамға оралумен және оған бейімделумен аяқталады. Біздің ойымызша, екінші және үшінші кезеңдер ерекше назар аударуға тұрарлық, өйткені дәл осы жерде жұмыс Шығармашылық тәсілден айырылған, шаблондық сипатқа ие және заңды талаптарды орындауға бағытталған.

Бас бостандығынан айыруға сотталғандарды қайта әлеуметтендіру мәселесін арнайы зерттеген М.С. Рыбак қылмыстық-атқару құқығы теориясында орын алған «сотталғандарды қайта әлеуметтендіру» ұғымын «сотталғандарды түзету» ұғымымен алмастыру туралы айтады [31; с. 16]. Ол сотталушының жеке қасиеттерін қайта құрылымдау және түзету процесі ретінде қайта әлеуметтенудің бес кезеңін анықтайды:

- сотталған адамның зияткерлік және ерік-жігерлік қасиеттерін ескере отырып, оған жатқызылуы мүмкін оң немесе теріс топқа тиесілігін белгілеу;
- әлеуметтік ортамен теріс байланыстарды үзу үшін жағдай жасау;
- сотталғанды қайта әлеуметтендіру құралы ретінде түзету;
- қайта әлеуметтендіру құралы ретінде сотталған адаммен тәрбие жұмысы;
- бас бостандығынан айырылған адамның әлеуметтік бейімделуі.

«оң» және «теріс» топтардың бағалау ұғымдарының болуына, сондай-ақ сотталғанды түзету процесін қайта әлеуметтендіру құралы ретінде қалдыруға байланысты өте даулы. Ғылымда көрсетілген бағалау ұғымдары стигматизация теориясы аясында ұзақ және егжей-тегжейлі қарастырылып, олардың абсолютті субъективтілігі туралы қорытынды жасалды. Оның үстіне, «сотталғандарды түзеудің» өзі күмән тудырады. Б.З. Маликов қылмыстық-атқару заңнамасынан «сотталғандарды түзеу» ұғымын алып тастау қажеттігі туралы тікелей жазады [32; 13].

Қайта әлеуметтену кезеңдері тәуелсіз, әр кезеңде белгілі бір жүйелік белгілер болады, бірақ бір ғана әсер ету объектісі бар – объективті және (немесе) субъективті себептерге байланысты оң қасиеттерін ішінара немесе толық жоғалтқан девиантты мінез-құлықтағы адам [33; 84].

Осылайша сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендіру - бұл әлеуметтік таным мен қарым-қатынасты, практикалық іс-әрекет дағдыларын игеруді, яғни адамның өзін өзгертуді (өзін-өзі қайта тәрбиелеуді) қамтитын жазадан босатылғаннан кейін әлеуметтік ортаға кіру дағдыларын қалпына келтіру процесі. Оңалту сияқты бағыт қайта әлеуметтену ұғымымен тығыз байланысты.

Сотталған әйелдерді оңалту - қылмыстық жазаны өтеу нәтижесінде жоғалған немесе әлсіреген әлеуметтік функцияларды және жеке тұлғаның мәртебесін қалпына келтіру бойынша оңалту іс-шараларының күрделі жүйесі. Бұл сотталғандардың мінез-құлық стандарттары мен құндылық бағдарларын

игеруі, құқықтық және басқа нормаларға саналы түрде бағынуы [34; 395]. Оңалту - қайта әлеуметтенудің соңғы кезеңі.

ҚАЖ мекемелерінің әлеуметтендіру қызметінің жалпы бағыттары ретінде мыналарды көрсетуге болады:

- әр сотталушының жеке ерекшеліктерін психологиялық диагностикалау;
- оның жалпы әлеуметтенуіндегі, құқықтық әлеуметтенуіндегі, психикалық өзін-өзі реттеудегі нақты ақауларды анықтау;
- жеке тұлғалық психологиялық-педагогикалық түзетудің ұзақ мерзімді бағдарламасын әзірлеу, оны кезең-кезеңімен іске асыру;
- психотерапияның, жеке акцентуациялардың, психопатиялардың релаксациясының қажетті шараларын жүзеге асыру;
- жеке тұлғаның бұзылған әлеуметтік байланыстарын жан-жақты қалпына келтіру, оның әлеуметтік - оң психикалық белсенділігін жұмылдыру;
- әлеуметтік - оң құндылық бағдарларын қалпына келтіру негізінде оның ағымдағы және перспективалық мақсатқа бағдарлануының әлеуметтік-оң саласын қалыптастыру;
- режимнің жаңа қағидаттарын әзірлеу және енгізу, оны байырғы гуманитаризациялау;
- оң шығармашылық мүдделер негізінде әлеуметтік - оң микроортаны ұйымдастыру, топшілік тұлғааралық қатынастарда тұлғаның адамгершілік өзін-өзі көрсетуі үшін жағдай жасау;
- әлеуметтік бейімделген мінез-құлықты ынталандыру әдісін кеңінен қолдану.

Қайта әлеуметтену сотталған әйелдерде жазасын өтеу кезеңінде де, оларды босатуға дайындау кезеңінде де туындайтын (немесе туындауы мүмкін) проблемалық мәселелерді барабар көрсетуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты жазаны орындау және өтеу кезеңі сотталған әйел адамдарды босатуға белсенді дайындаумен, жазаны өтеуден босатылғаннан кейін еңбек, тұрмыстық және әлеуметтік жағдай үшін қолайлы жағдайлар жасаумен байланысты болуы керек. Әлеуметтенудің негізі сотталушының түзеу мекемесінде болған алғашқы күнінен бастап қаланады. Сондықтан бас бостандығынан айыру орындарында ұстау сотталғандардың қоғамға заңға бағынатын, қоғамдық пайдалы азаматтар ретінде оралуына ықпал ететіндей ұйымдастырылуға тиіс [35; с. 3-10].

Сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендірудің күрделілігі ҚАЖ мекемелерінің өзіндік ерекшелігі болып табылатындығын атап өту маңызды. С.А. Старостиннің пікірінше, бас бостандығынан айыру орындарында аталған процесті жүзеге асыру өзара қарама-қарсы тенденцияларды қамтиды: бір жағынан, біз адамды қоғамнан оқшаулаймыз, оң әлеуметтік байланыстарды үземіз, қарым-қатынас саласын, қоршаған ортаны өзгертеміз, екінші жағынан, оны түзету және кейіннен қоғамдық қатынастарға қосу мақсатын қоямыз. Жеке тұлғаны қайта әлеуметтендірудің сәттілігін біз оны түзету процесімен байланыстыра алмаймыз. «Жазаны өтеу кезінде, – деп жазады М.Д. Шаргородский, - және, ең алдымен, бас бостандығынан айыру жазасы, бірінші кезекте сотталғандарды қайта әлеуметтендіру, түзету (сөздің кең мағынасында) міндеттері, яғни арнайы ескерту міндеттері... Табиғи қылмыскерлер

болмағандықтан, жазаның негізгі және қол жеткізуге болатын міндеті-қайта әлеуметтену, яғни оларды түзету...» [37; с. 56].

Айта кету керек, бас бостандығынан айыру орындарында болған адамдардың белгілі бір бөлігі жынысы мен ұлтына қарамастан қайтадан оралады. Әрине, бұл заңдылық қылмыстық тәжірибесі мол адамдардың ҚАЖ мекемелеріне түсу жағдайын күшейтеді деп келісу керек. Өкінішке орай, бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеген әйелдердің алдында тұрған проблемалар Мәңгілік проблемалардың бірі болып табылады.

XX ғасырдың басында, орыс заңгері С. В. Познышев, егер бостандыққа шыққаннан кейін босатылғандар өздері өздеріне берілсе, адал өмірмен танысу, қылмыстық әрекетті қайталаудан аулақ болу мақсатына қол жеткізу екіталай деп жазды [36; с. 116]. Ақыр соңында, бұл әділ шешіммен келісу керек, өйткені ұзақ жылдар бойы сынақтан өткен адам ҚАЖ мекемелерінен босатылған тұтқындардың, соның ішінде әйелдердің көп бөлігі ауыр материалдық жағдайда болған кезде қазіргі жағдайда ерекше мәнге ие болады. Егер жазасын өтеу кезеңінде олардың отбасы, күткен және материалдық қолдау көрсетуге дайын ата-аналары болса жақсы. Бірақ сотталған әйелдердің барлығында мұндай қолдау бола бермейді. Сонымен қатар түзеу мекемесінің есігінен шыққан адамның барар жері қалмайтын жекелеген жағдайлар да аз емес. Әрбір босатылған адамға қандай да бір көмек қажет болмаса да, қайта әлеуметтену мәселесі өте өткір.

Сотталған әйелдердің жұмыспен қамтылмауы, әрине, пенитенциарлық рецидив деңгейінде көрінеді және олардың жеке шотына ақшалай түсімдердің болуымен тікелей байланысты. Егер бұрын сотталғандардың басым бөлігі еңбекпен айналысса және ҚАЖ мекемесінің кәсіпорындарында азық-түлік пен киімге қажетті қажеттіліктерді бірінші рет қанағаттандыруды қамтамасыз ете алатын ақша таба алса, бүгінде сотталғандардың жалпы санынан еңбекпен қамтылғандардың және осындай мүмкіндікке ие болғандардың аз ғана пайызын атап өтуге болады. Мұнда тағы да сотталушының барлық үміттері туыстарына, отбасына, таныстарына жүктеледі. Алайда зерттеу көрсеткендей, сотталғандардың көпшілігі бас бостандығынан айыру орындарында болған кезде туыстарымен, жақындарымен, достарымен байланысын жоғалтады. Сондықтан біздің көзқарасымыз бойынша сотталған әйелдердің отбасымен жұмыс істеуге назар аударған жөн. ҚАЖ мекемесінен босатылғаннан кейін жеке тұлғаны қайта әлеуметтендірудің оң нәтижелерін байқай отырып, жұмысқа орналасу, жақындарына көмектесу, әлеуметтік пайдалы байланыстар табу, жазасын өтегеннен кейін осы адамның бейімделуі туралы белгілі бір ықтималдықпен айтуға болады [38; 61].

Жоғарыда айтылғандай, «қайта әлеуметтену» термині әдебиетте «түзеу» терминімен қатар, бас бостандығынан айыруға сотталған адамға әсер етудің түзеу және тәрбие процесінің мағынасында және қылмыстық жаза мақсатының мағынасында қолданылады. Алайда ғалымдардың көпшілігі қайта әлеуметтену сотталғандарды «түзеу» ұғымын қамтитын кеңірек ұғым деп санайды. Бұл пікірмен келісу керек, өйткені қайта әлеуметтену, психологиялық-педагогикалық бағыттағы түзеу - тәрбие процесін толықтыра отырып, бас

бостандығынан айырылған адамды әлеуметтендіруді жалғастырады, оны бостандықта босатуға және бейімделуге дайындауды қамтиды.

Қазақстан Республикасы қылмыстық-атқару заңнамасының мақсаты бірінші кезекте сотталғандарды түзеу және сотталғандардың да, өзге де адамдардың да жаңа қылмыстар жасауының алдын алу болып табылады. Жазаның мақсаттары көптеген ғасырлар бойы әртүрлі болды. Ең алдымен, жазаның мақсаты қылмыс жасағаны және қорқытқаны үшін жаза болды, ал түрменің өзі әдеттегі қылмыскерлерді мүмкіндігінше оқшаулау қажет мекеме ретінде пайдаланылды, өйткені олар түзетілмейді. Осы жерден келесі заңдылықты анықтауға болады: адам қылмыстық әділет саласына неғұрлым ертерек түссе, соғұрлым ол онда қалады.

Сотталушының қоғамға бейімделуін қиындататын эмоционалды және әлеуметтік сипаттағы өзара байланысты және бірін-бірі күшейтетін екі себеп бар. Біріншісіне қылмыстық ауытқуларды күшейтетін түрме жағдайының өзі жатады; екіншіден, ол жеке тұлғаны билікке қарсы қояды және «институттандырылған» апатия мен тәуелділікке әкеледі, бұл бостандықта сәтті құқықтық бейімделу мүмкіндігін азайтады. Профессор С.В. Познышев «Пенитенциарлық мекемелер – олар қалай аталса да – реформаторлар, борталь түрмелері, түзеу үйлері немесе басқаша - былайша айтқанда, «әлеуметтік клиникалар» болуы керек деп тұжырымдады. Бұл оларға кіретін адамдар әлеуметтік жағынан жақсы, яғни өмірге бейімделген болып шығуы керек дегенді білдіреді» [35; 398].

Көптеген зерттеушілер атап өткендей, түзеу мекемелерінің қызметкерлері сотталған әйелдердің жеке басы туралы ақпаратқа ие емес. Мұның проблемасы, ең алдымен, олар бұл ақпаратты алуға және талдауға үйретілмеген жағдайда. Сонымен қатар олар сотталғандармен сенімді қарым-қатынасқа жат. Жанның ішкі жақтары, жақын тәжірибелер сияқты сәттер оларға белгісіз. Осылайша, түзеу мекемелерінің әкімшілігі мен сотталғандар арасында көрінбейтін соғыс жүріп жатыр. Әрине, түзеу мекемелерінің көпшілігінде мұндай «жауынгерлік» жағдайда ешкім құқық бұзушыларды жетілдіруге ниетті емес. Керісінше, керісінше жағдай орын алады - әйел адам дөрекі, қатыгез және ұрысқа қабілетті болуға тырысады. Керісінше, керісінше жағдай орын алады - әйел тұлғасы дөрекі, қатыгез және шайқас болуға ұмтылады. Өткен өмірдің эмоционалды драмалары мен трагедияларына келетін болсақ, оларды ақтап, ұмытқан дұрыс. Осылайша қылмыскердің жеке басына тән барлық психологиялық құрылымдар бекітіледі. Жазаны өтеу, түрме мәдениетімен танысу процесі жүріп жатыр, бірақ қайта әлеуметтену процесі ретінде емес. Сонымен қатар жеке тұлға одан әрі қылмыстық жауаптылыққа тартылады және көп жағдайда бас бостандығынан айыру орындарына оралады. Бұл қылмыстық-атқару жүйесінің негізгі парадоксы. Сотталған әйелдердің жеке басын қайта әлеуметтендіру, ең алдымен, құндылықты қайта бағдарлаумен, оларда әлеуметтік оң мақсат қою тетігін қалыптастырумен, әлеуметтік оң мінез-құлықтың берік стереотиптерінің тұрақтылығын пысықтаумен байланысты. Әйелдердің жеке басының әлеуметтік бейімделген мінез – құлқын қалыптастыру үшін жағдай жасау ҚАЖ мекемелерінің негізгі міндеті болып табылады.

ҚАЖ мекемелері қызметкерлерінің алдында сотталған әйелдердің жеке басындағы ақауларды диагностикалаудың ең күрделі міндеті - осы ақауларды

түзетудің негізделген бағдарламасын әзірлеу, дәстүрлі түрде жеке тұлғаны криминализациялауға ықпал ететін көптеген жағымсыз «Түзеу мекемесінің әсерлерін» алдын алу тұр [38;19]. Сотталғандардың жекелеген санаттарын психодиагностика мен психокоррекциялаудың күрделі мәселелерін шешу тек әлеуметтендіруші психология саласындағы тиісті мамандарға ғана мүмкін болатын міндет болып табылады. Осыған байланысты біз тиісті кадрлардағы өткір тапшылықты және пенитенциарлық психология проблемаларының өте төмен ғылыми дамуын – жеке қайта құру стереотиптерін, сотталғандарды әлеуметтік қайта құруды атап өтеміз. Сотталған әйелдер арасында көптеген адамдар аутизммен, әртүрлі психикалық ауытқулармен ауырады - психопаттар, невротиктер немесе психикалық өзін-өзі реттеу өте төмен. Олардың барлығы медициналық - оңалту және психотерапиялық режимге өте мұқтаж.

Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның негізгі мәселесі – әйелдің әлеуметтік жағынан бөлу, жеке тұлғаның әлеуметтік байланыстарын бұзу, оның өз алдына мақсатты еркін бере алуы, адамның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерінің жойылуы. Қылмыстық жазасын өтеу кезінде мінез-құлқын қалай жоспарлауды ұмытып кеткен ақыл-есі кем адам.

ҚАЖ мекемелерінің проблемаларының ең қысқа және әлі алдын-ала тізімі атқарушы құқықтың барлық әдіснамасын түбегейлі қайта құру, ескірген догмаларды қайта қарау қажеттілігін көрсетеді. Ең алдымен, адам құқықтарын ізгілендірудің қазіргі қағидаттарында түзеу мекемелерінің қызметін қайта ұйымдастыру қажет. ҚР Құқықтық саясат тұжырымдамасының 2010-2020 жылдарға арналған негізгі басымдығы негізінде және Қазақстан Республикасының БҰҰ-ға кіруіне байланысты біздің еліміздегі пенитенциарлық жүйе халықаралық стандарттарға сәйкес келуі тиіс. Осы міндеттердің барлығын шешуде ғылыми және іс жүзінде бағытталған қазіргі заманғы пенитенциарлық психология – тұлғаның өзін-өзі ұйымдастырудың ішкі психикалық механизмдері туралы ғылым маңызды болып табылады.

Қазіргі уақытта ҚР пенитенциарлық жүйесі сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуде көрініс табатын, қылмыстық жазаларды орындау шарттарын толық саралауға және сотталғанның жеке ерекшеліктеріне және олардың қылмыстық қараусыздық дәрежесіне сәйкес оларды түзетуді және қайта әлеуметтендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін түрме атрибутикасының артық болуымен басым. Бүгінгі таңда пенитенциарлық мекемелер қызметкерлерінің назарына жазаны өтеу шарттарына әсер ететін инновациялар тартылуы керек. Мысалы, бұл қысқа мерзімді демалыс беру, шектеусіз телефонмен сөйлесу, ұзақ жиі кездесулер, сәлемдемелерді көбейту, азаматтық киім киюге рұқсат беру және т. б.

Біздің көзқарасымыз бойынша, Сотталғандарды бас бостандығынан айыру орындарында қайта әлеуметтендіру жөніндегі жұмыстың тиімсіздігі мынадай себептерге байланысты.

Біріншіден, сотталған әйелдер жазасын өтейтін орта жасанды және оқшауланған. Олар режимге сәйкес өмір сүреді, әрине, отбасымен байланыс, жақын адамдар минимумға дейін қысқарады немесе мүлдем тоқтайды. Сайып келгенде, олар әлеуметтік оқшауланған болып шығады. Көптеген сотталған

әйелдер өз еркімен бірдеңе жасай алмайды, ең бастысы – тәуелсіздік, бастама көрсету, бұл біртіндеп әлеуметтенуге әкеледі.

Екіншіден, түзеу мекемелеріне тәуелділік - бұл белгілі бір қауымдастықтың әдет-ғұрыптарын, әдет-ғұрыптары мен әдеттерін терең игерудің теріс процесі, оның барысында сотталған әйелдер түрме субмәдениетінің қалыптасқан нормалары мен құндылықтарымен танысады, нәтижесінде олардың жеке басы одан да қылмыстық сипатқа ие болады.

Үшіншіден, тәрбиелік әсердің әлсіз тиімділігі ҚАЖ мекемелерінің ішкі тәртібінің қатаң ережелерімен байланысты. Әр түрлі себептерге байланысты мұндай жағдайларда шынымен психологиялық көмек көрсету қиын:

а) сотталған әйелдер, әдетте, қылмыстық ортаның қысымын сезінеді, оның бұзушылық әсері толып кету, бос уақыттың бақылаусыз болуы, еңбектің болмауы, мінез-құлыққа мәжбүрлеу салдарынан одан әрі күшейеді;

б) әкімшіліктің пассивтілігі, оның қалыптасқан тепе-теңдікті бұзуға және «қатаң» саралауды жүргізуге құлықсыздығы;

в) сотталған әйелдердің ҚАЖ мекемесінің психологына сенімсіздігі.

Төртіншіден, көркемөнерпаздар ұйымдары қызметінің формальдылығы мен шектелуі және сотталғандар арасында оң дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастыру жөніндегі жұмыстың тоқтатылуы теріс нәтижелерге әкеледі.

Бесіншіден, қылмыстық-атқару жүйесі мен ҚАЖ қызметкерлерінің психологиялық-педагогикалық құзыреттілігінің төмен деңгейін атап өтуге болады.

Сотталған әйелдерге тәрбиелік әсер ету кезінде мекеме қызметкерлері көбінесе бұл әсерге жеке теріс көзқараспен қарайды. Қалыптасқан өмір салтында көзқарастар мен көзқарастарды өзгертуге бағытталған кез-келген әрекет адамның көзқарасы тұрақты және адамның ақыл-ойы инертті болатындай маңызды қарсылыққа тап болады. 1790 жылдың өзінде-ақ, Штельцер жазаның мақсаты бір ғана нәрсе болуы мүмкін – қылмыскерді түзеу, сондықтан ол өз кінәсінен қоғамдық тыныштық үшін қауіпті болуды тоқтатады деп айтты [39; с. 13].

Сонымен қатар әйел қылмыскерлерді қайта әлеуметтендіру сотталушының қылмыстық және моральдық немқұрайлылық дәрежесіне байланысты екендігіне жол беріледі, бұл адамның ішкі ынталандырушысы және белсенділік көзі болып табылатын мінез-құлықтың қажеттіліктерін, мүдделері мен себептерін бұрмалаумен көрінеді. Адамның әлеуметтік және моральдық немқұрайлылық дәрежесі оның мінез-құлқының қоғамға қарсы бағытының тереңдігі мен тұрақтылығында көрінеді. Адамның әлеуметтік талаптарды қабылдауға және орындауға икемділігі мен ішкі бейімділігі неғұрлым көп болса, оның әлеуметтік және моральдық немқұрайлылық дәрежесі соғұрлым аз болады және керісінше [34; с. 405].

Американдық ғалым Х. Зер атап өткендей, дәстүрлі түрме мен ондағы атмосфера адамды өзінің қадір-қасиетінен айырады. Оның айтуынша, түрме нормалары үнемі бағынуды, бұйрықтарды орындау қабілетін талап етеді. Мұндай тәжірибе мойынсұнушылық пен мойынсұнушылықты үйретеді, бірақ дәл осы қасиеттер бостандықта өмір сүру үшін ең аз пайдалы болып табылады. Сондықтан қазіргі пенитенциарлық ғылым мен практиканың өзекті

мәселелерінің бірі жасалған қылмыстың ауырлығы мен қолданылған жаза арасындағы сәйкестікті анықтау болып табылады. Жаза мерзімі, оны орындау режимі және онымен байланысты шектеулер, бір жағынан, сотталған әйелдерде оларды қайталанған қылмыстардан сақтайтын тәжірибе тудыруы керек, ал екінші жағынан, денсаулық пен психикаға зиян тигізбеуі керек. Осы себепті әртүрлі елдердің қылмыстық-атқару жүйесін реформалау процесінде сотталғандарды ұстау жағдайларын ізгілендіруге баса назар аударылады.

Осылайша қайта әлеуметтенудің мәнін түзетудің негізгі нәтижесі ретінде қорытындылай келе, келесі ережелерді бөліп көрсетуге болады:

1. Қайта әлеуметтендіру сотталған әйелдерде жазасын өтеу кезеңінде де, босатылғаннан кейін де туындайтын проблемалық мәселелерді анықтауға және пысықтауға көмектеседі. Жазаны орындау кезеңі әйелді қоғамға оралуға жан-жақты дайындауға, оның ішінде жұмысқа орналасуға, тұрмыстық және әлеуметтік бейімделуге қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы керек.

2. Қайта әлеуметтену қызметінің теориясы мен практикасы бас бостандығынан айырудың өзі жеке тұлғаны қалыптастырмайтынын, керісінше оны бұзатындығын ескеретін тәрбиелік тәсілге негізделуі керек. Сотталушының ішкі жауапкершілігінсіз түзету мүмкін емес.

3. ҚАЖ мекемелері сотталған әйелдерді босатуға дайындауға ерекше мән беруге міндетті. Олардың шын мәнінде түзету және қайта әлеуметтендіру мекемелеріне айналуы үшін мекемелердің өздері де заманауи әлеуметтік оңалту міндеттеріне сәйкес келетін ішкі өзгерістерге ұшырауы қажет.

4. Сотталған әйелдерді қайта әлеуметтендіру, ең алдымен, олардың құндылық бағдарларының өзгеруімен, әлеуметтік мақсаттарды мағыналы таңдау қабілетінің қалыптасуымен және жағымды мінез-құлық үлгілерін тұрақты ұстанумен байланысты. ҚАЖ мекемелерінің негізгі міндеті осындай модельдерді әзірлеу үшін жағдай жасау болып табылады.

5. Қазіргі уақытта тергеу изоляторларының әкімшілігі әйелдердің түрме ортасына бейімделуінің жағымсыз түрлерін жеңуге кедергі келтіретін қиындықтарға тап болғанын ескеру маңызды. Мұндай факторларға персоналдың біліктілігінің жеткіліксіздігі, жұмысты бағалаудың нақты критерийлерінің болмауы, бейімделу процестерін басқарудың дамымаған жүйесі, сондай-ақ сотталғандардың мотивациялық ерекшеліктерін ескермеу және мекемелерді сыртқы ортаның өзгеруіне бейімдеу жатады.

6. Сотталған әйелдер үшін түрме ортасының ең проблемалы жақтарының бірі-үнемі тұлғааралық қақтығыстар, басқалардың дұшпандық қарым-қатынасы, қарым-қатынастың дөрекілігі, қанағаттанарлықсыз өмір сүру жағдайлары, қылмыстық субмәдениеттің әсері, сондай-ақ мекеме қызметкерлерінен де, бейресми қылмыстық топтардан да келетін психологиялық қысым.

2. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде сотталған әйелдерді түзеу және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру ерекшеліктері

2.1. Бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдердің жеке басының сипаттамасы

Жазаны орындаудың маңызды міндеттерінің бірі сотталған адамды түзеу болып табылады, бұл оның жеке басын зерттемей, қылмыс жасауға әкелген және жойылуы керек қасиеттерді анықтамай мүмкін емес. Екінші жағынан, адамда не бар екенін, тәрбие жұмысына сүйенуге болатындығын білу маңызды. Сотталушының жеке басын зерттеу бас бостандығынан айыру орындарының жұмыс істеуінің бірқатар маңызды мәселелерін шешуге көмектеседі. Біріншіден, бригадалар мен отрядтарды жасақтау, көркемөнерпаздар ұйымдарын, жалпы білім беретін және кәсіптік-техникалық мектептерді қалыптастыру, тәрбие жұмысын даралау. Екіншіден, жазалау және көтермелеу шараларын тиімді қолдану, жазаны өтеу шарттарын өзгерту, сотталғандарды ҚАЖ мекемесінің бір түрінен екіншісіне ауыстыру. Үшіншіден, сотталушының жеке басын зерттеу түзету нәтижелерін, демек, шартты түрде мерзімінен бұрын босату, бас бостандығынан айырудың өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыру немесе кешірім жасау мүмкіндігін бағалауға мүмкіндік береді [40; с. 80].

Осылайша ҚАЖ мекемесінің іс жүзінде барлық қызметі қандай да бір түрде сотталушының жеке басын зерттеумен байланысты екені анық. Сонымен қатар қызметтің бұл түрі ҚАЖ мекемелері әкімшілігінің міндетіне заңды түрде жүктелген. ҚР ҚАК-тің 124-бабы «Әрбір сотталғандармен тәрбие жұмысы оның дара ерекшеліктері мен жасаған қылмыстарының мән-жайлары ескеріле отырып жүргізіледі» деген норманы бекітеді [19].

Белгілі орыс педагогы К. Д. Ушинский: «Тәрбиеші адамның шын мәнінде қандай екенін, барлық әлсіздіктерімен және барлық ұлылығымен, күнделікті ұсақ қажеттіліктерімен және барлық үлкен рухани талаптарымен білуге тырысуы керек. Тәрбиеші отбасындағы, қоғамдағы, адамзат арасындағы және өзінің ар-ұжданымен, барлық жастағы адамдарды білуі керек және ең жоғары істерде, барлық құмарлықтың және барлық мінездің даму тарихы» [41; 35-36 беттер].

Адамды тәрбиелеу үшін білуіңіз керек жағдайлар: біріншіден, оның жеке басы қалай қалыптасты, екіншіден, ол қазіргі уақытта нені білдіреді, үшіншіден, оның әлеуметтік-моральдық немқұрайлылығы үлкен бе, жеке тұлғаның қандай жағымсыз қасиеттері қылмыс жасауға әкелді және ол нені білдірді.

Әрине, адамның өзі белгілі бір шектерде өз өмірінің мән-жайларын қалыптастырады, демек, өз өмірі, бірақ соған қарамастан, адамның өзгеруі өздігінен емес, жеке адамның қызметі арқылы жүреді [42; 457-бет].

Құқықтық әдебиеттерде сотталушының жеке басын зерттеудің ыңғайлылығы үшін әлеуметтік маңызды белгілердің (қасиеттер, белгілер) бірнеше жалпыға бірдей танылған жіктемелері бар. Мысалы, Ю.Д. Блувштейн белгілерді спецификалық емес деп бөледі, оларға демографиялық – жынысы, жасы, отбасылық жағдайы, тұрғылықты жері және т.б. және әлеуметтік

белгілерді (білім беру, мәдени деңгей, кәсіп, жұмысқа деген көзқарас және т. б.) қамтитын спецификалық белгілер жатады [43; 7].

А.С. Михлин сотталушының жеке басын зерттеу үшін келесі белгілер тобын зерттеу қажет деп санайды: Әлеуметтік және демографиялық; тұлғаның психологиялық ерекшеліктері; қылмыс жасаумен және кінәлінің қылмыстық әрекетімен байланысты ерекшеліктер [44; 10-11 беттер]. Мұнда белгілі бір шекара қою қиын, сонымен қатар дәстүрлі түрде сотталушының жеке басын талдау әлеуметтік-демографиялық, қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-атқару бағыттары бойынша жүзеге асырылады.

Әлеуметтік-демографиялық жоспарда 2011 жылғы тамызда Қарағанды облысы бойынша АҚ 159/9 ТМ-де жүргізілген әлеуметтік сауалнама деректері бойынша сотталған әйелдер мынадай санды құрайды: 18-25 жас – 16%, 25-33 жас – 32%, 34-45 жас – 52%, 45-55 жас – 4%, 60 және одан да көп – 4%. Жасы сотталған әйелдердің жеке басын зерттеу бағдарламалары мен әдістерін әзірлеу, олармен тәрбие жұмысын жоспарлау және ұйымдастыру, жалпы білім беру және кәсіптік-техникалық оқытуды ұйымдастыру, еңбекте пайдалану үшін маңызды.

Айта кету керек, жас, ең алдымен, адамның өмірлік тәжірибесін, оның мүдделерінің шеңберін, қалыптасқан мінез-құлық стереотипін анықтайды. Сотталған неғұрлым үлкен болса, соғұрлым оны түзету процесі күрделене түседі немесе көп жағдайда мүмкін емес. Жасы ұлғайған сайын тұлғаның әлеуметтік функциялары, әдеттері, әртүрлі жанжалды жағдайларға реакциясы өзгереді, ал сотталған әйелдер, әсіресе жалғызбасты және ажырасқан әйелдер, отбасын құру, бала тәрбиелеу, білікті жұмыс сияқты жеке перспективаларын жоғалту барған сайын күшейе түседі.

Мәселен, ҚАЖ әйелдер мекемелерінің қызметкерлерінен сұрақ қою барысында: сотталған әйелдердің қай жас санаты бас бостандығынан айыру орындарында түзеу шараларына неғұрлым иммунитетті, жауаптар былайша орналастырылды: 14-17 жас тобы – 25%, 18-24 жас – 38%, 25-30 жас – 23,2%, 31-40 жас – 14,7%, 41-50 жас жасы-0,7%, 50-ден асқан-2%. Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, негізгі бөлігі жас әйелдер.

Бас бостандығынан айыру орындарындағы ерекше топты, ең алдымен, ұрлық, тонау, бұзақылық, кісі өлтіру, жыныстық жолмен берілетін ауруларды жұқтыру, ЖҚТБ және т. б. сияқты қылмыстар жасайтын кәмелетке толмаған әйел сотталғандар құрайды. кемсітушілікке дейін кемсіту және жақын досынан кек алу. Кәмелетке толмаған қылмыскерлер ересек әйелдерге қарағанда басқаша өмір сүре бастайды деген сенімін жоғалтады, бұл әсіресе нашақорларға тән. Түрлі жолдар кәмелетке толмаған қылмыскерлерді бас бостандығынан айыру орындарына апарайды: кейбіреулер мұнда оңай өмір сүргісі келетіндіктен, әдемі және сәнді киінгісі келетіндіктен келеді, сәйкесінше ақша қажет, ал олар жоқ болғандықтан ұрлық жасау керек. Басқалары қылмыс жасауға қатысқан ересектермен танысқаннан кейін қылмыстық жолға түседі.

Зорлық-зомбылық жасаған қыздар нақты жағдайларға реакциялардың шамадан тыс эмоционалдылығымен, конвенциялық көзқарастар мен көзқарастардың болмауымен, өзін-өзі бағалаудың жоғары деңгейімен және өзімшілдікпен ерекшеленеді. Алайда, жалпы қабылданған нормаларды елемей, мысалы, ересек әйелдердің тиісті санатымен салыстырғанда тұрақты емес.

Сотталған жас әйелдердің көпшілігінде әртүрлі психикалық ауытқулар, орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы бар. Бұл әйелдер, еркектерден айырмашылығы, қоғамнан оқшаулану фактісін көбірек қабылдайтындығына байланысты. Бұл олардың физиологиясының ерекшелігіне байланысты, бұл қозғыштықты, жылауды, тітіркенуді тудырады. Бас бостандығынан айыру орындарында психикалық дамуында ауытқулары бар жас әйелдер әсіресе жаңа жағдайларға бейімделу қиын. Олар көбінесе психологиялық тұрғыдан дайын емес ерекше қиындықтарға тап болады. Нәтижесінде оларда шамадан тыс жүктеме, шамадан тыс қозу, шамадан тыс тежеу реакцияларымен сипатталатын жағымсыз психикалық жағдайлар жиі кездеседі. Мұндай жағдайларда психикалық ауытқулары бар олар өмірлік жағдайларды, олардың әрекеттерін жеткіліксіз бағалай бастайды және нәтижесінде әкімшіліктің талаптарына жеткіліксіз жауап береді.

А.Д. Глоточкин және В.Ф. Пирожков сотталғандардың психикалық жағдайын жалпылама түрде қарастыра отырып, бұл жағдайлар өте үлкен санмен және әртүрлілікпен сипатталатынын атап өтті [45; 9-10 беттер].

Осы авторлардың гипотезасына сүйене отырып, жастар жасындағы сотталған әйелдерде жиі кездесетін полярлық психикалық күйлерді ажыратуға болады:

- сергектік, сотталған адамның өз тағдырына қызығушылығы, таңдану;
- зейін, алаңдаушылық, зерігу, үміт, үмітсіздік, сенімсіздік, үмітсіздік, сағыныш;
- белсенділік, сергектік, тыныштық, езгі, депрессия, үмітсіздік, қорқыныш;
- шаршау, дәрменсіздік, немқұрайлылық, қозу, көтерілу, агрессивтілік;
- шешімсіздік, сенімсіздік, ұялшақтық, шешімділік, күту, өкіну, шиеленіс және т.б. [46; 31-бет].

Әйелдер ТМ-дағы махаббат үнемі болып тұрады. Сонымен қатар әйелдер бір-біріне ғана емес, сонымен бірге достарының күйеулеріне де қызғанышпен қарайды. Аймақтарда тек ер адамдар рөлдерін ойнайтын бір жынысты махаббаттың чемпиондары «отрядты күйеу балалары» немесе «еркектер» деп аталады. «Коблы» барлық жағынан ер адамдарға ұқсауға тырысады: олар жаттығу шалбарын киеді, қысқа шашты, олардың жүрісі ауыр болады, кейбіреулерінде бет шаштары пайда болады, адам алмасы және етеккір тоқтайды. Ваннада олар бөлек және тек іш киіммен жуылады. Олардың жақын өмірі туралы әңгімелердің таралуы ұят деп саналады. Мұндай сотталғандар ғашық болған кезде, олар еркектерге ресми түрде еліктеп, әйелдерге тән әдептілікпен өткізетін кездесу процесі басталады. Көбінесе жақсы азық-түлік пакеттері өз еркімен келетіндерге артықшылық беріледі.

Әйел рөлін орындаушылар сүйікті «отряд күйеу баласын» хаттармен «бомбалап», оның кірін жуып, көңілінен шығуға тырысады. Әйелдер жұптары өзара келісім бойынша құрылады, сондықтан олар берік және бірнеше жылға созылады.

Жастар жасындағы әйелдер режимді бұзуға бейім, бірақ әрқашан кез-келген позициядан айла, өтірік, басқалардың бәрін кінәлау арқылы шығуға тырысады. Жас сотталған әйелдер көбінесе өздерінің жақындарының,

жұбайларының, достары мен достарының сәтсіздіктері үшін кінәлі деп санайды, бұл психологиялық қорғаудың бір түрін көрсетеді. Бұл санат үшін құндылықтар материалдық әл-ауқат, отбасын құру және балалы болу немесе гомосексуалдық байланыс және қылмыстық қатынастар болып табылады.

Ересек жастағы сотталған әйелдерде екі немесе одан да көп соттылық болады. Олар оқшаулау жағдайларына тезірек және берік бейімделеді, өйткені олар оның тәртібі мен әдет-ғұрыптарын біледі. Олардың кейбіреулерінде білім деңгейі төмен, қарабайыр түсініктер мен қызығушылықтар бар. Бас бостандығынан айыру орындарында ұзақ уақыт болу олардың қарапайым күнделікті мәселелерді шеше алмауына әкеледі. Олардың арасында созылмалы маскүнемдер бар. Алғаш рет жазасын өтеп жатқан осы жастағы сотталғандардың білімі, кәсібі салыстырмалы түрде жоғары және мерзімінен бұрын босатуға мүдделі, режимді бұзбауға тырысады, гомосексуалдық байланыстарға сирек түседі. Әуесқой ұйымдарға басқаша қарайды: кейбіреулері олардың жұмысына қатысады, бірақ өзімшіл себептермен (әкімшіліктің алдында болу, жеңілдіктер алу), басқалары мұны құлықсыз жасайды, өйткені олар әкімшіліктің жұмысын танымал деп санамайды. Бірнеше рет жазасын өтеу санатына өте қозғыш, теңгерімсіз, ашуланшақ және агрессивті әйелдер жатады. Олар кез-келген себеппен жанжалдасады және көбінесе төбелеске ауысады. Бұл жаста әйелдер бопсалауға бейім. Достық сияқты ұғым, әдетте, өзімшіл, өзімшіл ұмтылыстармен байланысты.

Сотталған егде жастағы әйелдер - бұл көбінесе өмірі бас бостандығынан айыру орындарында өткен адамдар. Туыстарымен байланыс көптеген адамдарда жоғалады. Түзеу мекемесінде олар жағдайға бейімделді. Мінезі бойынша айлакер, өтірікші, ашуланшақ, тұрақты қылмыстық сенімдері бар, жасалған қылмыстың кінәсін жоққа шығарады. Ауруға сілтеме жасай отырып (олардың кейбіреулері І топтағы мүгедектер), олар өздерін кешіруді талап етеді. Осы санаттағы көптеген сотталған әйелдер өзімшіл, сараң, материалдық әл-ауқат пен денсаулықты ең жоғары бағалайды. Көбінесе олар басқа сотталғандардың тапсырмаларын орындайды, тыйым салынған заттарды сақтайды. Сотталған әйелдердің бостандыққа шығуға деген қарама-қайшы көзқарасы бар: олар одан армандағандай қорқады. Отбасы жоғалды, жұмыс пен баспана жоқ, ТМ-де ұзақ уақыт болуына байланысты тәуелсіздік жоғалды. Сондықтан олар колонияға қайта оралу үшін ұсақ ұрлық жасайды [34; 120-125 беттер].

Еркектерден айырмашылығы, әйелдер үшін отбасылық әл-ауқат өте маңызды. Олар отбасынан ажырасуға өте қиын. Отбасы - бұл бала кезінен бастап, адам тәрбиесі басталған кезде жеке тұлғаның қалыптасуына барынша әсер ететін қоғамның жасушаларының бірі. Бірақ отбасының адамға әсері оң және теріс болуы мүмкін [6;88].

Сотталған әйелдердің отбасылық жағдайы туралы мәселені зерттеу үйленген әйелдердің үлесі үйленбегендерге қарағанда едәуір жоғары екенін көрсетеді, сонымен қатар сотталушының жазасын өтеу кезінде отбасылардың едәуір бөлігі ыдырайды. Сауалнама жүргізу нәтижелері бойынша №32 әйелдер ТМ Қарағанды облысы бойынша сотталған кезде некеде тұрған сотталғандардың жалпы саны 24% – 6, некеде тұрмағандардың саны 64% -. құрады. Жазаны өтеу кезінде бұзылған неке-38%. Отбасы кез-келген адамның

өмірінде, әсіресе сотталған әйел үшін үлкен маңызға ие. Шынында да, жазаны өтеу кезінде, ең алдымен, моральдық, сондай-ақ материалдық қолдау отбасынан шығады. Сонымен қатар сотталушы босатылғаннан кейін оның әлеуметтік бейімделуі үшін отбасының рөлі де маңызды. Осыған сүйене отырып, сотталушының отбасылық жағдайы оның жеке басын зерттеуге үлкен қызығушылық тудырады деп айтуға болады.

Антропологиялық теорияның жақтаушылары, моралистік теорияның өкілдері және криминологиядағы социологиялық бағыт әйелдердің қайталанатын қылмысына белгілі бір қызығушылық танытты деп айтуға мүмкіндік береді. Біз әйелдердің қылмыс жасауға бейімділігі, оның туа біткен физиологиялық және психикалық ауытқуларға байланысты қайта пайдалануға болатын қылмыстық әрекеттерге биологиялық бейімділігі туралы ілімдері бойынша әйелдердің қайталанатын қылмысын қарастырған антропологиялық бағыттағы өкілдерге тоқталамыз [48].

Чезаре Ломбросо: «антропология мен қылмыскердің психологиясы арасында толық ұқсастық бар. Әдетте аздаған және шамалы деградация белгілері бар қылмыскерлердің массасынан қылмыскер еркектерге қарағанда анағұрлым айқын және айқын белгілері бар топ бөлінетіні сияқты, сол сияқты олардың жалпы санынан мужчины қарағанда анағұрлым қарқынды бұзылуымен ерекшеленетін және жоғары дәрежеде ерекшеленетін адамдардың шағын шеңбері ерекшеленеді. бұл басқа қылмыскерлер... Бұл топ туа біткен қылмыскерлер болып табылады, олардың бүлінуі олардың санына кері байланысты» [49, б.415].

Антропологиялық теорияны жасаушылар психологиялық деңгейде Әйел рецидивистер мен еркек рецидивистер неғұрлым тұрақты қоғамға қарсы көзқарастармен сипатталады деп сенді: «Әйелдер жасаған қылмысы туралы көп айтудан ерекше ләззат алады, өйткені олар оны ойша қайталайды және оның өзіне беретін ләззатын сезінуін жалғастырады» [49, б.452].

Антропологиялық мектептің тағы бір өкілі П.Н. Тарновская, мыңнан астам қылмыскер әйелдің мұқият антропологиялық өлшеміне ұшыраған, сонымен қатар әйелдер арасындағы қылмыстардың қайталану себептерін олардың қылмыс жасауға психофизиологиялық бейімділігімен негіздеді. Атап айтқанда, ол: «Қылмыстардың қайталануы - бұл организмнің теңгерімсіздігінің көрінісі ретінде қылмыстық бейімділіктің негізгі, маңызды коэффициенті!» [50, б. 4].

Қарағанды облысы бойынша Көксу №32 әйелдер колониясының мысалында зерттеу қатаң режимдегі адамдарды ұстайтын жалпы режим колониясында сотталған әйелдердің құрамы алғаш рет және бірнеше рет сотталғандардың құрамы әр түрлі екенін көрсетті. Сауалнаманың алынған мәліметтері бойынша сотталған әйелдердің бұрынғы соттылығының болуы:

- бір соттылығы бар әйелдер сотталғандардың жалпы санының 10 % құрайды;
- үштен астам соттылығы бар әйелдер 80 % құрайды;
- бестен астам соттылығы бар әйелдер 18 % құрайды.

Олардың ішінде аса қауіпті рецидивистер барлық сотталғандардың 4/5 құрайды. Біздің ойымызша, сотталғандардың саны мен қайталануы бойынша сотталған әйелдер құрамының гетерогенділігі оларды түзетуге нақты сараланған

көзқарасты, мекеме қызметкерлерінің тәрбие жұмысының әртүрлілігін және бірнеше рет сотталғандар мен бірінші рет сотталғандарға зиянды әсерлердің алдын алу мақсатында профилактикалық жұмысты ұйымдастыруды талап етеді.

Қылмыстық-атқару сипаттамасында сотталған адамның түзеу және қайта әлеуметтену процесінде оның жеке басын зерттеу кезінде олардың анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері, атап айтқанда: әйел денесінің құрылымы, жүйке жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктері, акселерация ерекшеліктері, әйел денесінің бала туу функцияларын орындауға арналған мақсаты толық ескерілуі керек. Айлық циклдардың ағымы, сондай-ақ менопаузаның басталуына байланысты ағзадағы өзгерістер әйелдердің еңбекке қабілеттілігіне із қалдырады. Кейбір әйелдер мінез-құлықтың күрт өзгеруімен сипатталады, ол көңіл-күйдің нашарлауында, бас ауруларының пайда болуында, физиологиялық функциялардың бұзылуында және т. б.

Әйелдердің маңызды психофизиологиялық ерекшелігі - жүйке жүйесінің нәзіктігі. Бұл ұйым эмоционалды тұрақсыздықта, сезімталдықта, әсерлілікте көрінеді. Осыдан сотталғандардың режим мен түзеу процесінің талаптарына реакцияларының белгілі бір ерекшелігі шығады.

Сотталған әйелдерді түзеу процесін ұйымдастырған кезде акселерация сияқты құбылысты ескеру қажет. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік-моральдық, интеллектуалды және жалпы білім беру дамуында акселерациядан туындаған құрдастарының артта қалуы жеткілікті түрде көрінеді. Сондықтан, көбінесе қатты моральдық сенімдер болмаған кезде, әдетте, жас қылмыскерлер түзеу мекемесіне кірмес бұрын да жыныстық өмірдің теріс тәжірибесін алады. Ерте жыныстық қатынас, әрине, қажетсіз жүктілікпен, содан кейін денсаулыққа кері әсер ететін қылмыстық түсіктермен бірге жүрді.

Қамауға алынғанға дейінгі жыныстық өмірдің теріс тәжірибесі сотталғандардың мекемедегі азғындық, азғындық мінез-құлқының себебі болып табылады, ол ең қауіпті түрде ҚАЖ әйелдер мекемелерінде жиі кездесетін жыныстық бұрмалануларда көрінеді. Сотталғандардың белгілі бір бөлігінің өз денсаулығына немқұрайлы қарауы гигиеналық талаптарды сақтамау, суықтың алдын алуды елемеу арқылы көрінеді, бұл көбінесе асқынулар мен гинекологиялық ауруларға әкеледі [51, 354-бет].

Мұның бәрі сотталған әйелдерге нақты медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастырумен бірге кең білім беру және тәрбие жұмысын қажет етеді. ҚАЖ мекемесінің аумағында гинекологиялық қызметті құру, тұрақты профилактикалық медициналық тексерулер жүргізу, әйелдерді қажетті стерильді материалдармен қамтамасыз ету мүмкін болып көрінеді.

Әрине, ҚАЖ мекемелерін ізгілендіру сотталған әйелдердің жақсы көрінуіне, косметиканы қолдануға, балалармен жиі кездесуге, телефон байланысын пайдалануға, шіркеуге баруға, оқуға мүмкіндік беруіне ықпал етті. Алайда бүгінде сотталған әйелдердің гигиенасы туралы мәселе өткір тұр. Сотталғандардың сауалнамасы бойынша бұл мәселе ең ауыр болып табылады. Заңның белгіленген нормасына сәйкес сотталған әйелдер аптасына бір рет моншаға барады, бұл жазаны өтеу процесінде әйелдің анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері толық көлемде ескерілмейтінін анық көрсетеді.

Н.А. Стручков атап өткендей, қажетті тұрмыстық және гигиеналық жағдайларды жасау сотталғандардың режим талаптарын орындауына, дұрыс мінез-құлық дағдыларын тәрбиелеуге, тәртіпті сақтауға, тазалықты сақтауға ықпал етеді. Сонымен бірге сотталғандарды қанағаттандырудың барлық түрлерімен қанағаттандыру, олардың денсаулығына қамқорлық әділеттіліктің бейнесі ретінде қабылданады. Сонымен бірге сотталғандарды материалдық-тұрмыстық қамтамасыз етуде артық мөлшерге жол берілмеуге тиіс. Бұл ереже мемлекеттің қоғамға зиян келтірген адамдардың мазмұнына қатысты өте үнемді болуға барлық негіздері бар екендігіне байланысты.

Біз Т.Н. Волкованың көзқарасымен бөлісеміз, ол бүгінгі таңда әйелдерге арналған қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелері өркениетті мекеме болуы керек, демек, материалдық өндіріс жүйесіндегі, қоғамдық өмірдегі және әлеуметтік қатынастардағы рухани мәдениеттің, нормативтік-құндылық реттегіштерінің қол жеткізілген деңгейін қамтуы керек деп санайды [53, 80-бет]. Бас бостандығынан айыру орындарында әйелдерді ұстаудың материалдық-тұрмыстық жағдайларына оң өзгерістер енгізу қажеттілігі халықаралық-құқықтық актілердің талаптарына жауап береді. Атап айтқанда, адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция әйелдерге қатысты қоғамдық және жеке өмірдегі зорлық-зомбылықты тоқтату, сот төрелігін жүзеге асыру кезінде жыныстық кемсітушілікті жою, әйелдер құқықтары арасында туындауы мүмкін кез келген қақтығыстарды болдырмау жөніндегі жұмыстың маңыздылығын атап көрсетеді.

Әрине, жазаны орындауды ұйымдастырудағы мұндай тәсілдің негіздері осы типтегі мекемелерді салу кезінде де ескеріліп, қалануы керек. Алайда, өмірді, интерьерді ұйымдастырудың көптеген мәселелері, белгілі бір материалдық жағдайлар ведомстволық сипаттағы арнайы нормативтік актілерде егжей-тегжейлі реттелуі мүмкін. Біздің көзқарасымыз бойынша, сотталған әйелдердің жазасын өтеудің әлеуметтік-тұрмыстық жағын жақсарту-бұл артықшылық емес, бұл контингенттің еркектерден жыныстық, психикалық, эстетикалық және басқа да айырмашылықтарын есепке алудың қарапайым ережелерін қалпына келтіру. Бұл талаптар халықаралық құқықтық маңызы бар актілерде де белгіленген.

1993 жылы 20 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою туралы Декларация мемлекет тарапынан немесе оның қай жерде болса да, оған жол бермейтін физикалық, жыныстық және психологиялық зорлық-зомбылыққа тыйым салады (2-бап).

Сонымен қатар дәл осы халықаралық құжат құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық пен жазалау актілерінің алдын алу және тергеу саласындағы саясатты жүзеге асыруға жауапты мемлекеттік лауазымды тұлғалардың әйелдің ерекше қажеттіліктерін түсіну қажеттілігін ескере отырып, даярлықтан өтуін қамтамасыз ету үшін шаралар қабылдауға нұсқау береді (4-бап, 1-тармақ).

Еуропалық пенитенциарлық ережелер әйелдердің санитарлық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті шараларды қарастыруды ұсынады (19.7 ереже). Әйелдердің санитарлық қажеттіліктерін қамтамасыз ету

гигиеналық құралдарға қол жетімділіктің кепілдігін және оларды жою мүмкіндігін қамтиды.

Тұтқындармен жұмыс істеудің ең төменгі стандартты ережелері: «1. Әйелдер мекемелерінде жүкті әйелдер мен босанған әйелдерге күтім жасау үшін арнайы бөлмелер болуы керек. Мүмкіндігінше, босану түрмеде емес, азаматтық ауруханада болуы керек».

Осылайша осы мәселе бойынша халықаралық ұстанымдар Қазақстандағы ҚАЖ әйелдер мекемелерінің практикалық зерттеулеріне негізделген ұсыныстарға толық сәйкес келеді және сотталған әйелдерге қатысты бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаны орындау институтын жетілдіру қажеттілігін растайды.

Сонымен қылмыстық-атқарушылық мінездеме - бұл сотталушының жазасын өтеуі және оның жеке басындағы әлеуметтік маңызды өзгерістердің бағыты туралы мәліметтер тобы. Көрсетілген деректер жиынтығы бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан адам үшін де, сотталған адам қамау мерзімі аяқталғаннан кейін оралатын қоғам үшін де үлкен, кейде айқындаушы мәнге ие екені анық. Сотталушының түзету жолына түскенін әртүрлі критерийлер негізінде бағалауға болады. Алайда олардың ешқайсысы, өкінішке орай, абсолютті болып табылмайды, бұл жанама түрде Қазақстанда қылмыстық рецидив деңгейін арттыру үрдісімен айғақталады. Дәстүр бойынша, жазасын өтеп жатқан адамның түзету дәрежесі сотталушының жалпы сипаттамасына, алынған көтермелеулер мен жазалар туралы мәліметтерге, сондай-ақ еңбек пен оқуға деген көзқарасына қарай бағаланады [14, 49-бет].

Түзету және қайта әлеуметтендіру процесін жетілдірудің маңызды факторы тәртіптік шараларды дұрыс қолдану болып табылады. Занда көзделген көтермелеу шаралары сотталғандардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып саралап қолданылуы тиіс. Оларды қабылдау бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеген адамдарды әлеуметтік бейімдеудің мемлекеттік-құқықтық тетігін айқындауға мүмкіндік береді, бұл, сайып келгенде, қылмыстардың қайталануын азайтуға ықпал ететін болады.

Айыппұл изоляторына қамау, камералық үлгідегі үй-жайға немесе жалғыз камераға ауыстыру, сондай-ақ жазаны өтеудің қатаң шарттарына ауыстыру сияқты жазалау шаралары тәртіптік ықпал етудің өзге де шаралары нәтижесіз болған жағдайларда неғұрлым дәрежеде қолданылуы тиіс.

Жас кезінде жазасын өтеп жатқан сотталған әйелдердің санатын атап өткім келеді, олар көбінесе басқалардың үстемдігіне, гомосексуалдық байланыстарға және жасына, жеке жанашырлығына, ұқсас тағдырларына, жазаға деген көзқарасына негізделген махаббат отбасыларын құруға тырысады. Әдетте, бұл әртүрлі жанжалды жағдайларға ықпал етеді.

Жазаны өтеу белгілеріне байланысты кәмелетке толмаған әйел сотталғандардың бірнеше санатын бөлуге болады. Бірінші санатқа режимді бұзатын қыздар кіреді. Әдетте бұл тәрбие іс-шараларына қарсы тұратын, сондай-ақ түрме дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының, түрме романтикасының белсенді тасымалдаушылары болып табылатын жағымсыз бағыттағы шағын топтар. Бұл санаттың айрықша белгілері - әлсіз сотталғандарға, авторитаризмге, ерік-жігер мен ұйымдастырушылық қасиеттерге қатысты агрессивтілікке бейімділік.

Кәмелетке толмаған тәрбиеленушілердің көпшілігі кіретін екінші санат жазаны өтеуге тұрақсыз көзқарасқа ие. Олардың мінез-құлқы толығымен өз тобының бағытына байланысты. Ең алдымен, олар үшін тұтынушылық мүдделер маңызды.

Үшінші санатты сотталғандар өздерінің мінез-құлқының оң өзгеруін белгілей отырып құрайды. Олар жасаған қылмысы үшін өздерін кінәлі сезінеді, көбінесе жоспарларда адал өмір сүру бостандығына қол жеткізгеннен кейін ниеттер бар.

Бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдің жеке басының міндетті аспектілерінің бірі - оның денсаулық жағдайы. Қазақстан Республикасының Конституциясында ҚР азаматы қандай қылмыс жасаса да, ол Қазақстан Республикасы Конституциясының 29-бабының 1-бөлігіне сәйкес денсаулықты қорғауға құқылы делінген [55].

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексінің 76-бабы мемлекеттің Қазақстан Республикасының азаматтарына кепілдік беретінін тікелей көрсетеді:

- 1) медициналық көмекке тең қолжетімділік;
- 2) медициналық көмектің сапасы;
- 3) дәрілік қамтамасыз етудің сапасы;
- 4) дәрілік заттардың қолжетімділігі, тиімділігі және қауіпсіздігі;
- 5) аурулардың профилактикасы, салауатты өмір салтын және дұрыс тамақтануды қалыптастыру жөніндегі іс-шараларды жүргізу;
- 6) репродуктивті таңдау еркіндігі, репродуктивтік денсаулықты қорғау және репродуктивтік құқықтарды сақтау;
- 7) санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылық [56].

Сотталған адамның денсаулығының жай-күйі, оны тиісті деңгейде ұстап тұру және тәрбиелік ықпал ету шараларын айқындау кезінде есепке алу мемлекет алдына қойылған міндеттерге қол жеткізуге ықпал ететіні сөзсіз. Денсаулықтың қанағаттанарлықсыз жағдайы психикалық жағдайға теріс әсер етеді, психикаға елеулі із қалдырады.

Сотталған әйелдер үшін басқа адамдардың бағалауы және олардың бас бостандығынан айыру орындарында қандай әсер қалдырғаны маңызды. Бірақ мінез-құлықтың мұндай көрінісі оны бақылаудың төмендеуімен қатар жүреді. Олардың импульсивтілігі өте жоғары, бұл олардың іс-әрекеттерінің салдарын нашар болжауға, олардың іс-әрекеттерінің ұйымдастырылмауына және ойланбауына әкеледі. Сонымен қатар бұл тергеу мен сот қылмыстық деп бағалаған мінез-құлықты ғана емес, сонымен бірге олардың жазаны өтеу кезеңінде қалай әрекет ететінін де білдіреді [57, 233-бет].

ҚАЖ мекемесінің қызметкерлері үшін сотталғанның жеке басы туралы мәліметтерді түзету әсерін дұрыс ұйымдастыру және қайта әлеуметтендіру үшін, сондай-ақ педагогикалық және психологиялық сипаттамаларды құрастыру, жеке жұмыс дәптерлерінде жазбалар жүргізу, мінез-құлықты болжау және шартты түрде мерзімінен бұрын босату мүмкіндігі үшін білу және пайдалану үлкен маңызға ие.

Қылмыстық-атқару жүйесіне тән маңызды кемшіліктердің бірі-пенитенциарлық мекемелер қызметкерлерінің қылмыскерлердің жан дүниесіне ене алмауы, оның ішкі жақтарына әсер етуі, олардың тарапынан сенім туғызуы, ар-ұжданға шақыруы, нақты емес, нақты өкіну [58, 16-бет]. Бүгінгі таңда педагогикалық, құқықтық және психологиялық білімге негізделген тәрбие жұмысы одан әрі жетілдіруді қажет етеді, бұл ең алдымен ҚАЖ мекемелерінің кадрларын даярлаумен байланысты.

Сотталғандардың әртүрлі түрлерімен жұмыс істеу кезінде ТМ қызметкері жеке тұлға психологиясы саласында кәсіби инстинкті мен біліміне ие болуы керек, өйткені ол сотталғандардың бейімділігін ескеріп, қиын сәттерде оларға көмектесуі керек, ал өзін жоғалтқандар өмірде өз орнын табуы керек.

Біздің ойымызша, ҚАЖ қызметкерлерін ҚАЖ мекемелерінде сотталған әйелдермен жұмыс істеуге дайындау кезінде педагогикалық, психологиялық және құқықтық дайындыққа көп көңіл бөлу керек, сонымен қатар әртүрлі тренингтер мен іскерлік ойындарды мүмкіндігінше жиі қолдану керек. Ойындарды өткізу кезінде қатысушыларды рөлдерге бөлу, шешілмейтін жағдай туғызу және осы жағдайды шешудің жолын табуға мүмкіндік беру маңызды. Іскерлік ойынның мысалы ретінде «Мен тәрбиешімін», «Мен бастықпын» және т.б. сияқты ойын болады, осы мақсатта оқу тобы шартты түрде «қызметкерлер» және «сотталғандар» болып бөлінеді. Олардың барлығы әр нақты жағдай үшін белгілі бір сценарий бойынша өз рөлін атқарады. Сонымен қатар мұндай ойындарды өткізуге мүмкіндігінше актерлерді немесе қызметкерлерді тәжірибеден тарту керек. Мұндай ойындардың көмегімен болашақ қызметкерлер теориялық тұрғыдан ғана емес, іс жүзінде жанжалды жағдайларда өзін ұстауды үйренеді, жұмылдыру, кәсіби қарым-қатынас дамиды, психологиялық бағдар (байқау, есте сақтау, қабылдау, ойлау) пайда болады, тәртіп, өзіне деген сенімділік, психологиялық тұрақтылық дамиды. Кәсіби тұрғыдан өте жақсы дайындалған қызметкер де, егер бұл қасиеттер жеткіліксіз дамыған болса, өз жұмысын тиімді орындай алмайды.

Жоғарыда айтылғандай, әйел қоғамнан оқшаулануға төзбейді, болашаққа деген сенімін жоғалтады, отбасын сақтап қалу немесе оны сатып алу мүмкіндігіне ие болады, сонымен қатар жұмысқа, білім алуға деген қызығушылығын жоғалтады. Осы және басқа да көптеген сәттерді қызметкерлер ҚАЖ әйелдер мекемелерінде жұмыс істеген кезде тәжірибеде кездестіруі керек. Сондықтан осы контингентпен жұмыс істеуге дайындалып жатқан қызметкерлер үшін терең білімге ие болу ғана емес, сотталғандар үшін жарқын жеке үлгі болу маңызды. Әйел ТМ қызметкері талантты тұлға болуы керек, ал қызметкерлер, ең алдымен, әйел табиғатына тән әйелдік, сүйкімділік, мейірімділік және басқа қасиеттерге ие болуы керек. Бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдерге мұндай мысалдар қажет, өйткені олардың жасақ бастығына, психологқа немесе басқа қызметкерге қарап, олар бағалайды, өздері үшін қорытынды жасайды және тікелей мысал келтіреді. Әйел ТМ қызметкері жақсы үлгі болуы керек.

Пенитенциарлық жүйе қызметкерлерінің арасында әйелдердің үлес салмағы артып келе жатқаны айқын. Олардың үлесі тізімдік құрамның 40% құрайды. Олардың ҚАЖ мекемелеріне қызметке кіруі, әдетте, тұрақты жалақыға

байланысты, бірақ сотталғандармен жұмыс істегісі келмейді. Бұл жаза саласына тән жағымсыз тенденциялар тізбегінің бірінші буыны болып табылатын әйелдер мекемелерінің кадрлық құрамының психологиялық «әлсіреуін» көрсететін өте маңызды сәт. Біздің ойымызша, әйелдердің қылмыстық-атқару мекемелеріне барғысы келетін қызметкерлерді арнайы белгіленген конкурс бойынша таңдау керек - өз ісінде шынымен дайындалған және кәсіби мамандар. Бұл қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің тиісті жалақысы мен беделін көтеру кезінде мүмкін болады [59, 291-292 б]. Мүмкін, жақын арада бұл міндетке қол жеткізу мүмкін емес, бірақ ол Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесін дамыту жоспарларына қатысуға тиіс.

Сотталушының жеке басын зерттеу мақсатында оның әр түрлі өмірлік жағдайлардағы әрекеттерін талдау қажет: жұмыс кезінде, бұқаралық іс-шараларды өткізу кезінде, көтермелеу немесе жаза жариялау кезінде, күн тәртібін сақтау кезінде, туыстарымен қарым-қатынас және т. б.

Осылайша жоғарыда айтылғандар бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1. Сотталған әйелдің жеке басы - белгілі бір әлеуметтік қасиеттерді ескере отырып, бас бостандығынан айыру орындарында қылмыстық жазасын өтеп жатқан нақты қалыптасқан адам.

2. Сотталған әйелдің жеке басының ерекшеліктерін ескеру оны түзету және қайта әлеуметтендіру процесі үшін өте маңызды. Жазаны өтеу режимін дұрыс ұйымдастыру және қолдау, сотталғандарды еңбек қызметіне, тәрбие іс-шараларына, оқытуға тарту, көтермелеу және жазалау шараларын, шартты түрде мерзімінен бұрын және мерзімінен бұрын босатудың өзге де түрлерін қолдану, түзеу әсерінің нәтижелерін бекіту бойынша пенитенциарлық қызметтің әртүрлі нысандарын жүзеге асыру – осының бәрі әр сотталған әйелдің жеке басын терең білуді көздейді.

3. Әйел ТМ қызметкері тұлға психологиясы саласында білімге, жоғары моральдық-іскерлік қасиеттерге ие болуы керек, жарқын үлгі болуы керек, қиын сәттерде көмектесуі керек, ал өзін жоғалтқандар өмірде өз орнын табуы керек. ҚАЖ қызметкерлерін ҚАЖ мекемелерінде сотталған әйелдермен жұмыс істеуге дайындау кезінде педагогикалық, психологиялық және заңгерлік даярлыққа көбірек көңіл бөлу керек. Сонымен қатар әртүрлі тренингтер мен іскерлік ойындарды жиі қолдану қажет.

4. Түзеу мекемесінде сотталған адамның жеке басын түзету және қайта әлеуметтендіру процесінде зерттеу кезінде оның анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері толық ескерілуі керек, өйткені әйел денесінің құрылымы еркектен айтарлықтай ерекшеленеді және өзіндік ерекшеліктері бар. Қазіргі уақытта ҚАЖ әйелдер мекемелерінде бұл ерекшеліктер жеткіліксіз деңгейде ескеріледі.

2.2. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жазасын өтеп жатқан сотталған әйелдерге түзетудің негізгі құралдарын қолдану ерекшеліктері

Бас бостандығынан айыру орындарында сотталған әйелдерді түзеу мәселесі әсер ету объектісінің ерекшелігіне байланысты айтарлықтай қиындық тудырады. Сотталған әйелдер үшін оларды басқа адамдардың бағалауы және

олардың басқаларға, тіпті бас бостандығынан айыру орындарында қандай әсер қалдыратыны өте маңызды. Олар кәмелетке толмағандарға арналған қылмыстық-атқару мекемелерінде байқалатын мінез-құлық көріністеріне ішінара ұқсас мінез-құлықтың кейбір көріністерімен сипатталады. Сотталған әйелдердің импульсивтілігі айтарлықтай жоғары, бұл олардың мінез-құлқын нашар болжауға және максималды тиімді нәтижеге жету үшін профилактикалық шараларды таңдауға әкеледі [60, 171-бет].

Сонымен қатар әйелдер қылмысының өсуі тек көлемнің ұлғаюымен ғана емес, сонымен қатар әйелдер жасаған қылмыстар шеңберінің кеңеюімен, оған соңғы уақытқа дейін еркекке тән деп саналған әрекеттерді қосу арқылы сипатталатындығын ескеру қажет. Бұл үрдіс ҚАЗ мекемелерін сотталған әйелдер контингентіндегі ықтимал өзгерістерге уақтылы дайындау қажеттігін көрсетеді. Бұл олармен тәрбие жұмысының нысандары мен әдістерін дайындауды, жазаны өтеу кезеңінде олардың тарапынан қоғамға қарсы әрекеттердің алдын алуды білдіреді.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында жалпы режимдегі ҚАЗ-ның алты мекемесі және онда бірнеше рет сотталған әйелдерді ұстайтын, сот жазаны өтеудің қатаң режиміне үкім шығарған әйел жынысты адамдарды ұстайтын режимнің бір мекемесі бар. Біздің ойымызша, тиімді түзету үшін олардың әлеуметтік ортасын, бір-бірімен және әкімшілікпен қарым-қатынасын, негізгі әлеуметтік-психологиялық процестерді мұқият зерттеу керек. Сонымен қатар сотталғандарға еңбек, режим және оқыту сияқты әсер ету факторларына түбегейлі өзгерістер қажет.

Құқықтарды есте ұстаған жөн, мысалы, әдебиет сатып алу, газеттер мен журналдарға жазылу, өз қаражаты есебінен телефон арқылы сөйлесу, интернетті пайдалану құқығы. Төмен жалақы көптеген әйелдердің бостандыққа шыққан кезде күнкөріс құралдарынсыз немесе өте аз болуына әкеледі, бұл оларды қайтадан қылмысқа итермелеуі мүмкін. Осыған байланысты әйелдерге материалдық көмек көрсету қажеттілігі туралы мәселе туындайды, оған бірінші рет өз өмірін ұйымдастыруға және бостандықтағы өмірге бейімделуге болады.

Сотталған әйелдерді еңбекке тәрбиелеу жүйесінің елеулі кемшілігі ретінде ТМ-де өндірістің және кәсіптік оқытудың өте тар мамандануын атаған жөн. Сондай-ақ белгілі бір жағдайлар туындаған кезде, босатылғаннан кейін теріс әсер етуі мүмкін. Мысалы, сотталған әйелдер арасындағы сауалнамаларға сәйкес, көптеген адамдар жазасын өтеу кезінде алатын кәсібіне күрт теріс көзқараспен қарайды. Олар белгілі бір мамандықты игеру арқылы қажеттілікке бағынады, бірақ, әдетте, босатылғаннан кейін жұмысқа орналасу перспективаларын онымен байланыстырмайды.

Қазіргі уақытта ТМ-де көпсалалы өндіріс құру өте қиын. Кәсіптік оқыту негізінен өз өндірісі үшін мамандар даярлауға бағытталған және көбінесе елдегі, аймақтағы еңбек нарығының қажеттіліктерін, әсіресе нақты сотталушының тілектерін ескермейді. Біздің ойымызша, жазасын өтеп жатқан адамдарды еңбек нарығында сұранысқа ие және ҚАЗ мекемесінен босатылғаннан кейін жұмыс істей алатын мамандықтардың кең ауқымына оқытуды ұйымдастыру өте нақты болар еді. Ол үшін жоғары және орта арнаулы оқу орындарында сырттай оқуға құқық беруді кеңейту туралы ойлану керек.

ҚАЖ мекемелерінде жазасын өтеп жатқан әйелдерге әртүрлі оқу бағдарламаларын ұсынған жөн. Мүмкін, бұл косметология, терапевтік массаж, гүл өсіру, шаштараз, сатушы, мейірбике мамандығын игеру және т.б. курстар болуы мүмкін. Нәтижесінде сотталған әйелдердің таңдауы болады және олар тек мамандық алып қана қоймай, бостандықта өмір сүруге дайындалады.

Сотталған әйелдермен тәрбие жұмысы психологиялық-педагогикалық әдістер негізінде жеке, топтық және бұқаралық нысандарда ұйымдастырылады. Біздің көзқарасымыз бойынша, әрқайсысына типологиялық көзқарас қажет, яғни жұмыс сотталушының жеке басының түріне байланысты құрылуы керек. Типология жасалған қылмыстың сипатына және оның жеке басының ерекшеліктеріне негізделуі мүмкін.

Қылмыс жасау мен сотталушының отрядқа кіруі арасындағы уақыт аралығы, әдетте, айтарлықтай маңызды, сондықтан өзін-өзі қорғаудың психологиялық тетіктерін көрсету үшін жеткіліксіз. Бұл қылмыс фактілерін бұрмалауға, істеген ісіне кінәні азайтуға және сотталушының өзін-өзі ақтауға ұмтылуына әкеледі. Таныстыру сұхбатын жүргізу кезінде сотталушының алдында перспективалық міндеттер қою үлкен маңызға ие.

Жазаны өтеудің негізгі кезеңінде педагогикалық әсердің жеке және ұжымдық нысандарын біріктіретін сотталғандарды түзету қағидаттары барынша толық іске асырылады.

Отряд бастығына, сондай-ақ ҚАЖ мекемесінің психологиялық қызметінің қызметкерлеріне: біріншіден, сотталғандарды режим талаптарымен және оны сақтаудың орындылығымен уақтылы және мұқият таныстыру; екіншіден, алынған жазаларды алып тастауға көмектесу; үшіншіден, орындалуы осы топтың әйелдеріне сенуге көмектесетін осындай қоғамдық тапсырмаларды таңдау қажет деп санаймыз өз күштерін, өзін ұжымда бекітіп, қоғамдық пайдалы қызметпен айналысу. Еркектерден айырмашылығы, әйелдер өздеріне назар аударуға көбірек қызығушылық танытады. Сотталғанды түзетудің тиімді әдісі оның мүдделерін, дағдылары мен бейімділігін, сондай-ақ педагогикалық орындылығын ескере отырып, нақты тапсырмаларды бөлу болып табылады. Тапсырманың орындалуын бақылау, алынған нәтижеге баға беру, болашаққа тиісті қорытындылар жасау маңызды.

Тәрбие жұмысы сотталғандардың саны мен құрамы бойынша әртүрлі топтармен топтық және бұқаралық іс-шаралар түрінде жүзеге асырылады. Бұл бағытта дәрістер, сабақтар, кездесулер, жиналыстар, отрядтар мен бригадалар арасындағы еңбек жарысы, конкурстар, тақырыптық кештер, дау-дамайлар, әдеби қонақ бөлмелер, қолданбалы өнер көрмелері, көркемөнерпаздар байқаулары, танымдық ойын-сауық ойындары кеңінен қолданылады. Алайда, әйелдерді түзету мақсатында осы іс-шаралардың барлығын ұйымдастырған кезде олардың әйелдік қасиеттерін қалыптастыруға ықпал ететін нюанстарға назар аудару қажет екенін атап өткім келеді.

Тәрбие жұмысының тиімділігі сотталған әйелдер мен тәрбиешілер арасында өзара байланыс орнатқан кезде ғана мүмкін болады. Олармен өмірден нақты мысалдар келтіре отырып, түсіндіру жұмыстарын жүргізу, өзін-өзі растау мен өзін-өзі көрсетудің (түрлі конкурстар, жарыстар, пікірталастар және т.б. өткізу) әлеуметтік қолайлы нысандары үшін жағдай жасау, өзін-өзі бақылау,

толеранттылық, байсалдылық сияқты мінез-құлық ерекшеліктерін дамыту қажет. Тәрбиесі қиын және қатыгездікпен, агрессивтілікпен және ашуланшақтықпен ерекшеленетін сотталғандардың жекелеген санаты көбірек назар аударуды қажет етеді.

Әйелдерге арналған ҚАЖ мекемелеріндегі тәрбие жұмысы мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылады: адамгершілік, әлеуметтік-құқықтық, еңбек, физикалық, эстетикалық, санитарлық-гигиеналық, экологиялық, психологиялық, сондай-ақ сотталғандарды түзету мақсаттарына ықпал ететін оның басқа да түрлері. Тәрбие жұмысының негізгі бағыттары бір-бірімен байланысты және бірін-бірі толықтырады.

Әйелдер ерлерге қарағанда баяу, қылмыстық әрекеттің инерциясын жеңеді, оқшаулану жағдайларын қабылдау қиынырақ. Бірақ әлеуметтік маңызды байланыстардың ыдырау процесі оларда тезірек жүреді. ҚАЖ мекемесінде болған кезде сотталған әйелдер көбінесе әйелдік бейнесін жоғалтады, бұл олардың жазасын өтеу кезінде киетін киімдерінің формасынан айқын көрінеді. Қолданыстағы пішін олардың әйелдік келбетін толығымен өзгертеді. ТМ-де ұзақ уақыт болу, режимді сақтау туралы заңнамада белгіленген белгілі бір талаптарды орындау сотталған әйелдердің көпшілігі үшін әдеттегі әдетке айналады және бостандыққа шыққан кезде олар ешқашан ТМ-де болмаған әйелдерден күрт ерекшеленеді.

Әрине, сотталған әйелдерді түзету процесін ұйымдастыруда моральдық және эстетикалық тәрбие көбірек қолданылады. Адамгершілік тәрбиесінде әртүрлі әйелдер журналдары мен газеттерін кеңінен қолдану керек.

Эстетикалық тәрбие тұрғысынан әйелдердің тәртіпті, тазалықты және жайлылықты сақтауға деген ұмтылысын пайдалану керек. Осы мақсатта көптеген мекемелерде жатын бөлмелерін, жұмыс орындарын, сыныптарды, бөлмелерді жақсы жабдықтау, стендтер мен қабырға газеттерін безендіру бойынша конкурстар өткізіледі. Алайда бұл жерде арзан сұлулыққа ұмтылуға жол бермеу керек, бұл тұрғын үй-жайларды буржуазиялық талғамның қалыптасуына ықпал ететін журналдар мен жарнамалардың қиындыларымен шамадан тыс безендіруден көрінеді.

Сотталған әйелдердің (56%) және практикалық қызметкерлердің сауалнамаларына сәйкес, бұл мәселе бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйелдерге қатысты түзету процесін жетілдіру үшін маңызды мәселелердің бірі болып табылады [47].

Әйел гомосексуализмінің бір түрі ретінде лесбиянизмнің болуы әйелдердің, әсіресе жастардың ерекшеліктеріне байланысты.

Адамдардың бұл санаты ерлермен салыстырғанда қоғамға қолайлы формада шиеленісті босатуды тудыратын басқа әрекеттерге жыныстық құмарлықты ауыстыру мүмкіндігі әлдеқайда төмен. Бұл физиологиялық қажеттілікті қанағаттандырудың мүмкін жолдарын іздеуді талап етеді.

Бұл мәселеде Т.А. Шмаев басқаша пікірде, ол сотталған әйелдердің гомосексуалдық байланыстарының себептері жыныстық азғындық, өзімшілдік (гомосексуалдық байланыстардан материалдық пайда алу), қызығушылық, әйелдердің психикалық ауытқуларының болуына байланысты жыныстық

құмарлықтың жоғарылауын қанағаттандыруға деген ұмтылыс деп санайды [62, 71-бет].

Ерлерге қарағанда, әйелдер гомосексуалдық қатынастарын жасырмайды. Әйелдер ТМ-де бұл адамдар басқа сотталғандардың сотталуы мен менсінбеуіне тап болмайды. Лесбиянизм мәселесі ең мұқият назар аударуды қажет етеді және жан-жақты зерттеу объектісіне айналуы керек. Қоғам әйелдер арасындағы қалыптасқан деформацияланған қатынастарға шыдай алмайды, бұл адам өміріндегі бұрмаланған идеялардың дамуына ықпал етеді және кейіннен олардың өмірінің моральдық жағының деградациясына әкеледі.

«Барлық физикалық аурулардан басқа, – деп атап өтті Т.А. Шмаев, – гомосексуализммен айналысу моральдық эрозияға әкеледі. Бұл адамдар өмірге, қоғамдағы өз орнына, қалыпты отбасылық өмірге деген көзқарастарын өзгертеді. Мұндай мысалдар әсіресе күнделікті тәжірибесі жоқ және өмірге деген оң көзқарасы жоқ жас әйелдерге қатысты теріс әсер етеді» [63, 71-бет].

Жыныстық бұзылулармен күресудегі жетістіктерге келесі жағдайларда қол жеткізуге болады:

1) жыныстық бұрмаланумен айналысатын адамдарды анықтау және олардың мінез-құлқын бақылауды күшейту қажет;

2) жыныстық бұрмалаушылықпен айналысатын адамдарды оқшаулау және тәртіптік жауаптылыққа тарту;

3) әйелдердің денсаулығы мен имандылығына жыныстық бұрмаланудың зияны туралы түсіндіру жұмысының деңгейін арттыруға міндетті. Бұл жұмыс тиісті дәрістерді оқуда, бағдарламаларды көруде көрінуі мүмкін;

4) психотерапияны кеңінен қолдана отырып, жыныстық бұрмаланумен айналысатын адамдарды тұрақты медициналық бақылау және қажетті жағдайларда емдеу белгіленсін;

5) белсенді демалысты және мазмұнды бос уақытты, бос уақытты ұйымдастыруға міндетті. Өйткені, сотталғандар жасайтын бұрмаланған сипаттағы барлық әрекеттер көбінесе олардың бос уақыты тым көп болғандықтан ғана орын алады;

6) сотталған әйелдерге неке-отбасы қатынастары орнатылған ер адамдармен қосымша кездесулер ұсыну қажет;

7) жыныстық құмарлықты төмендететін препараттарды ерікті қолдануға назар аудару керек.

Мысалы, Кубада әйелдердің гомосексуализмінің алдын алу үшін келесі шаралар қолданылады:

- тәртіптік кеңеске шақыру;
- шығарудан айыру;
- басқа отрядтарға ауысу;
- жеке жұмысқа психологты тарту;
- ата-аналардың көмегі.

Дін өкілдерінің сотталған әйелдермен жұмысы түзету жүйесін барынша толықтырады. Тек шіркеу ғана бас бостандығынан айырылған адамның жанына әсер ете алады, ал діни қызметкерлер, мекеме қызметкерлерінен айырмашылығы, жеке тұлғаны түсінуге, оған рухани көмек көрсетуге және жұбаныш әкелуге арнайы дайындалған. Діни қызметкерлердің әйелдер ТМ-ге «кіруі» әсіресе

жемісті болды, бұл әйелдердің психологиялық ерекшеліктерін және олардың дінге деген сезімталдығын ескере отырып, таңқаларлық емес. Сотталған әйелдерді тәрбиелеу, олардың әлеуметтік бейімделу мәселелерін шешудегі бағыттардың бірі - діни қызметкерлерді жеке тұлғаның адамгершілік қалыптасу процесіне тарту, рухани мәдениетті қалыптастыру. Мекеме қызметкерлерінің сотталғандармен жұмысы діни сенімге қарамастан діни нанымға құрмет қағидаттарына негізделуі керек.

Діни ұйымдар рухани әдебиеттер кітапханаларын құрады, ТМ-ге діни рәсімдерді жібереді, жасақ бастығына сотталғандармен тез байланыс орнатуға көмектеседі, моральдық қолдау көрсетеді. Діни рәсімдерге қатысу әйелдердің психикасына пайдалы әсер етеді, эмоционалды қозғыштықты басады, болашақ өміріне қызығушылық табуға көмектеседі. Бірақ шіркеудің көмегі мекеменің шеңберімен жабылмауы керек. Шіркеу ұйымдары және әсіресе монастырьлар бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған кезде өз бұрышы мен туыстары жоқ адамдарға айтарлықтай көмек көрсете алады. Ең алдымен, бұл шіркеудің қайырымдылығын айналып өтпеуі керек егде жастағы және науқас әйелдерге қатысты.

Алайда, бұл сәтті бақылау керек, өйткені сотталған әйелдер арасында религиоз қарағанда діни алалаушылық пен суымшылдыққа бейім адамдар көп, өмірдің барлық құбылыстары мен олардың жеке әрекеттері Құдайдың еркімен байланысты. Сонымен қатар, әйелдер арасында діни фанатизмде қылмысқа жеткен сектанттар да бар. Бірақ көбісі Құдайға мүлдем сенбейді, бірақ діни рәсімдерді ұстанады [66].

Жоғарыда айтылғандай, бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдерге қатысты табысты түзету мен қайта әлеуметтендіруде ең алдымен отбасымен тығыз байланыста болатын әлеуметтік пайдалы байланыстар баға жетпес рөл атқарады. Бұл әйелдер үшін отбасылық қатынастардың әл-ауқаты мен тұрақтылығы дәстүрлі түрде өмірдің әртүрлі күйзелістерінен құтқаратын ең маңызды психологиялық фактор болып табылатындығымен түсіндіріледі.

№32 Қарағанды облысы бойынша әйелдер ТМ-нің бірінде жүргізілген зерттеуіміздің нәтижелері бойынша босатылғаннан кейін жаңа қылмыс жасау ықтималдығын әрбір төртінші әйел өзінің жеке өмірін ұйымдастырып, туыстарының тарапынан қолдау, көмек ала алатынына тікелей тәуелді етеді. Қарым-қатынасты сақтау мәселесі әйелдер үшін өте өткір, өйткені олардың үштен бірі дерлік сотталғаннан кейін отбасылық байланыстарды бұзады.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық-атқару кодексі мекемеде туыстарымен және жақындарымен кездесу мүмкіндігін едәуір кеңейтті, сотталғандардың бас бостандығынан айыру орындарынан тыс жерлерге қысқа мерзімді шығуы үшін неғұрлым кең негіздер көздеді және т.б. Алайда, қылмыстық-атқару заңнамасының барлық нормалары белгіленген мәселені шешуге ықпал етпейді.

Мысалы, кәмелетке толмаған балалары бар әйелдің танысу санына шектеу қою дұрыс емес сияқты. Егер анасы кәмелетке толмаған ұлына немесе қызына қамқорлық жасаса, олармен белсенді байланыста болса, онда ол үшін түзету перспективалары анағұрлым қолайлы. Біздің ойымызша, ҚАЖ мекемесінен тыс жерде кәмелетке толмаған балалармен ұзақ уақыт кездесуге рұқсат беру керек,

өйткені бас бостандығынан айыру орындарында болу фактісін түсіну кәмелетке толмағанның психикасы үшін жеткілікті жарақат болып табылады, оған ауыр тәжірибе әкелуі мүмкін. Алайда, мұндай кездесулерді тек сотталғандардың оң сипатталған бөлігі ғана ұсынуы керек.

Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару саясатын дамытудың қазіргі жағдайында сотталғандардың әлеуметтік байланыстарды қолдау құқығын, атап айтқанда – туыстарымен қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді танысу құқығын іске асыру тетіктерін қайта қарау қажеттілігі өзекті болып отыр. Қылмыстық-атқару кодексінің 106-бабында осы құқықты нормативтік реттеудің болуына қарамастан, оны жүзеге асырудың қолданыстағы әкімшілік-ұйымдастырушылық тәжірибесі сотталғандардың өздері үшін де, олардың туыстары үшін де айтарлықтай қиындықтар туғызуда.

Ең алдымен, кездесулерге жазудың бірыңғай тәртібінің жоқтығына назар аударады. Тәжірибе көрсеткендей, қылмыстық-атқару жүйесінің әрбір мекемесі ішкі тәртіп шеңберінде тиісті тәртіпті дербес айқындайды, бұл құқық қолданудағы елеулі айырмашылықтарға алып келеді, тең қолжетімділік қағидатын бұзады және нәтижесінде азаматтар тарапынан сенімсіздік туғызады. Көлік және әлеуметтік инфрақұрылымы шектеулі аймақтарда туыстары кездесуге өтініш беру үшін жеке қатысу қажеттілігіне тап болады, бұл айтарлықтай уақыт пен қаржылық шығындарды талап етеді. Бұл бөлімде әсіресе жас балаларды, сондай-ақ қарт адамдарды тәрбиелейтін әйелдер санаты осал болып табылады.

Сонымен қатар тіркеудің қағаз нысандарын, ауызша және телефондық өтінімдерді пайдалану бұл процесті басқарудың тиімсіз және ескірген тәсілі болып табылады. Мұндай жүйе өтінімдерді әкімшілендіруді қиындатады, танысу лимиттерінің сақталуын объективті бақылау мүмкіндігін болдырмайды, сондай-ақ мекемелерде, әсіресе келуге сұраныстың артуы кезеңінде сыбайлас жемқорлық көріністеріне жағдай жасайды. Есепке алу мен статистиканың орталықтандырылған жүйесінің болмауы қылмыстық-атқару жүйесін жүктемені талдауға, кестелерді жоспарлауға және жұмысты оңтайландыруға арналған пәрменді құралдан айырады.

Аталған проблемалар әсіресе мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың жалғасуы және азаматтар мен мемлекеттік органдар арасында тиімді электрондық өзара іс-қимыл жасауға бағытталған мемлекеттік стратегияларды іске асыру жағдайында айқын көрінеді. Әлеуметтік және құқықтық реттеудің барлық салаларын қамтитын цифрлық платформаларды енгізу пенитенциарлық жүйені осы процестен әдіснамалық және іс жүзінде негізсіз етеді. Бұл тұрғыда орталықтандырылған электрондық жүйе арқылы цифрлық форматта танысу құқығын іске асыруды қамтамасыз ететін тетікті заңнамалық бекіту қажет болып көрінеді.

Халықаралық тәжірибе мұндай шешімдердің жоғары әлеуетін көрсетеді. Сонымен Германия мен Эстонияда электронды платформалар бар, олар туыстарына онлайн режимінде брондауға, күн мен уақытты растауға, сондай-ақ хат алмасуға мүмкіндік береді. Америка Құрама Штаттарында мұндай жүйелер жеке мемлекеттік серіктестік шеңберінде жекелеген Штаттар деңгейінде белсенді қолданылады. Сотталғандарға ізгілікпен қарау тәжірибесі үлгі болып

табылатын Солтүстік Еуропа елдерінде танысуға қол жеткізудің электрондық жүйесі әділет саласындағы жалпы цифрлық саясаттың ажырамас элементі ретінде қарастырылады. Қазақстанда басқа салалардағы әкімшілік процестерді цифрландыру бөлігіндегі оң өзгерістерге қарамастан, пенитенциарлық жүйе азаматтармен өзара іс-қимылдың архаикалық форматын сақтайды, бұл тез арада түзетуді талап етеді.

Кездесулерге алдын ала жазылудың орталықтандырылған электрондық жүйесін құқықтық бекіту Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексіне өзгерістер енгізу жолымен қамтамасыз етілуге тиіс. Атап айтқанда, 106-бапқа аталған жүйені кездесуге өтінімдерді тіркеудің міндетті құралы ретінде пайдалануды көздейтін норманы енгізген жөн. Сотталғандардың негізгі құқықтарына арналған 10-бапта осы тетіктің сенімді құқықтық қорғалуын қамтамасыз ететін осындай жүйеге қол жеткізу құқығы тікелей бекітілуі керек. Бұдан басқа, уәкілетті органның құзыретін регламенттейтін 16-бап ақпараттық қауіпсіздік, дербес деректерді қорғау және ҚАЖ мекемелерімен ұйымдастырушылық өзара іс-қимыл мәселелерін қоса алғанда, жүйенің жұмыс істеу қағидаларын бекіту жөніндегі өкілеттілікпен толықтыруды талап етеді.

Осылайша сотталғандардың туыстарымен кездесулеріне алдын ала жазылудың орталықтандырылған электрондық жүйесін енгізу жазалардың орындалуын ізгілендіруге, құқықтарға тең қол жеткізуді қамтамасыз етуге және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайтуға бағытталған пенитенциарлық саясаттың кешенді реформасының бөлігі ретінде қарастырылуы керек. Бұл ұсыныс тұтқындармен жұмыс істеудің минималды стандартты ережелерін (Нельсон Мандела ережелері), сондай-ақ БҰҰ-ның Бангкок ережелерін қоса алғанда, халықаралық стандарттарға толық сәйкес келеді және тиімділік, әділеттілік және ашықтық принциптері негізінде құқық қолдану практикасын модернизациялауға деген ұмтылысты көрсетеді.

Сонымен қатар, сотталғандарға босатылғаннан кейін Еңбек және тұрмыстық жағдай мәселелерін алдын-ала шешу үшін ҚАЖ мекемесінен шығу құқығын беру де декларативті сипатқа ие. Әйелдер колониялары қызметкерлерінің сауалнамасы бойынша бұл сұраққа келесі жауаптар алынды: не мұндай демалысты немесе ТМ-ден тыс жерлерге шығу құқығын беру үшін жеткілікті негіз жоқ, немесе болжам бойынша, бұл бәрібір ештеңені жақсы жаққа өзгертпейді. Әрине, мұндай тәжірибе ҚАЖ мекемесінің әкімшілігінің қызметін жеңілдетеді, бірақ шамадан тыс шектеулер сотталғандарға теріс әсер етуі мүмкін, олардың ашулануына, дәрменсіздігіне, қорлауына, психологиялық иеліктен кетуіне әкелуі мүмкін екенін ұмытпаған жөн., және ең бастысы – отбасылық қатынастардың үзілуі, бұл әйел үшін өте маңызды сәт.

Шет елдердегі демалыстар, әдетте, сотталғандардың барлық санаттарына, олар тағайындаған жаза мерзіміне, жасалған қылмыстың ауырлығына қарамастан қолданылады, бірақ барлық жағдайларда оларда тұрақты заңды мінез-құлық, оң түзету дәрежесі және мекеме әкімшілігінің түрме аумағынан тыс жерде болған кезеңде сотталушының қандай да бір қылмыс жасамайтынына сенімді сенімі болған кезде қолданылады немесе құқық бұзушылықтар және оған қатаң мерзімде оралады [67].

Сотталғандарды түзеу олардың өзін-өзі тәрбиелеуімен ұштастырылуы тиіс. Сотталғандардың өзін-өзі тәрбиелеуі олардың жеке қасиеттерін жетілдіру жөніндегі саналы қызметі болып табылады. Ол тәрбиенің барлық бағыттарымен, тәрбиелік әсердің әртүрлі формаларын қолдана отырып жүргізілуі керек. Сотталғандарға топтық және жеке жұмыс түрлерін қолдана отырып, өздері үшін жұмыс істеу жолдарын табуға мүмкіндік беру қажет.

Алайда, сотталғандардың өзін-өзі тәрбиелеудің тиімді дамуына, өкінішке орай, ҚАЖ мекемесінің әкімшілігі арасында да, сотталғандардың өздері арасында да қате көзқарастар кедергі келтіреді. Кейбір ғалымдар бас бостандығынан айыру орындарында өзін – өзі тәрбиелеуге қажетті жағдайлар жоқ деп санайды, ал басқалары өзін-өзі тәрбиелеуді тек физикалық қасиеттерді өзін-өзі жетілдіру функциясын таниды, ал басқалары өзін-өзі тәрбиелеуді психикалық өзін-өзі жетілдіруге, төртіншісі кәсіби қасиеттерді қалыптастыруға дейін төмендетеді.

Егер ТМ әкімшілігі сотталғандарда өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін дамытпаса және өз бетімен жұмыс жасаудың нысандары мен әдістерін үйретпесе, біз түзетудің қол жеткізілген мақсатын қарастыруға болмайды деп санауға бейімбіз. Тәжірибе көрсеткендей, сотталушының түзелуінің маңызды белгісі оның өзін-өзі тәрбиелеуге деген көзқарасы болып табылады. Өзін-өзі тәрбиелеумен айналысатын сотталғандарды түзету оған дайын емес адамдарға қарағанда сәтті болады.

Сотталған әйелдердің өзін-өзі тәрбиелеуін ұйымдастыра отырып, ол бойынша жұмыс бірнеше кезеңнен тұратынын есте ұстаған жөн: психологиялық дайындық, Өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету, тәрбиешіні бақылау және бақылау. Психологиялық дайындық жеке және ұжымдық әңгімелерден, сотталған әйелдердің дайындық деңгейін, олардың педагогикалық немқұрайлылық дәрежесін анықтауға көмектесетін сауалнамалар жүргізуден басталады. Сонымен бірге тақырыптық пікірталастар, адам өміріндегі өзін-өзі тәрбиелеудің рөлі туралы дәрістер, этикалық әңгімелер өткізуге болады.

Өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету өте қиын кезең, өйткені мұнда сотталған әйелдерді өздеріне сенуге оң мысалдармен сендіру қажет. Сотталғандардың өзін-өзі тәрбиелеуге тікелей қатысу кезеңінде тәрбиешінің бақылауымен өзін-өзі сипаттау жасалады, өзін-өзі тәрбиелеу бойынша практикалық сабақтар өткізіледі, өзіндік есептер жасалады. Өзін-өзі тәрбиелеу бойынша сотталғандармен сабақтардың үлгі тақырыптары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: өзін-өзі тәрбиелеу әдістері (өзін-өзі бақылау, өзі туралы пікірлерді талдау, өзін-өзі сынау, өзін-өзі міндеттеу, еліктеу, өзін-өзі шектеу, өзін-өзі мәжбүрлеу, жаттығу, өзін-өзі есеп беру); өзін-өзі тәрбиелеудің үлгі бағдарламасын жасау (түзетуге жататын кемшіліктерді, жағымсыз жеке қасиеттерді анықтау; өз бетімен жұмыс істеу нысандарын, құралдары мен тәсілдерін таңдау; мерзімдерді анықтау); өзін-өзі тәрбиелеу барысын талқылау (жеке немесе топтық).

Осылайша жоғарыда айтылғандар бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1. Сотталған әйелдердің импульсивтілігі өте жоғары екені белгілі, бұл олардың мінез-құлқын нашар болжауға және максималды тиімді нәтижеге жету

үшін профилактикалық шараларды таңдауға әкеледі. Тиімді түзету үшін олардың әлеуметтік ортасын, бір-бірімен және әкімшілікпен қарым-қатынасын, негізгі әлеуметтік-психологиялық процестерді мұқият зерттеу керек. Сонымен қатар, сотталғандарға Еңбек және режим, оқыту сияқты әсер ету факторларына түбегейлі өзгерістер қажет. ТМ-дегі сотталған әйелдермен тәрбие жұмысында жұмыстың жеке түріне көбірек назар аудару керек, өйткені ол әр әйелдің жеке ерекшеліктерін зерттеуді, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық әсер етудің ең тиімді құралдарын таңдауды қамтиды.

2. Әйелдер үшін отбасы өмірде маңызды орын алады, отбасылық қатынастарды сақтау мәселесі олар үшін өте өткір. Кәмелетке толмаған балалары бар әйелдің танысу санына шектеу қоймау керек. ТМ-ден тыс жерде балалармен ұзақ уақыт кездесуге рұқсат беру керек, өйткені бас бостандығынан айыру орындарында болу фактісі кәмелетке толмағанның психикасы үшін жеткілікті жарақат болып табылады. Алайда, мұндай кездесулерге тек оң сипаттағы сотталған әйелдерге ғана рұқсат етілетінін ескеру қажет. Сонымен қатар, мекемелер әкімшілігінің өкілдері мүмкіндігінше жақын туыстарымен қарым-қатынасты бақылап, оларға мүмкіндік беруі керек.

3. Сотталған әйелдерді түзету процесіндегі ең қиын бағыт олардың жыныстық тәрбиесі. ТМ әкімшілігі бұл құбылыспен күресуге міндетті, өйткені бұл проблема түзету және қайта әлеуметтену процесіне кедергі келтіреді, сонымен қатар осы санаттың психикалық жағдайына қатты әсер етеді.

4. Әйелдер ТМ-де мамандық алу мүмкіндігін кеңейту туралы заңнамалық деңгейде сұрақ қою керек, өйткені белгілі бір жағдайлар туындаған кезде өндіріспен кәсіптік оқытудың қазіргі өте тар мамандануы осы санаттағы адамдар босатылғаннан кейін теріс салдарға әкелуі мүмкін.

2.3. Бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастырудағы шет елдердің тәжірибесі

Әлемнің барлық елдерінде әйелдер тұтқындардың азшылығын құрайды, әдетте 5 %, яғни жиырма еркек түрмеде бір әйел бар. Түрмедегі әйелдердің саны аз болғанымен, түрме әкімшілігі шешуге тура келетін көптеген мәселелер олардың мазмұнымен байланысты [80; 410-бет].

Қазіргі уақытта көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстан Республикасының қылмыстық саясаты біздің еліміздің қылмыстық Заңында көрініс тапқан қылмыстарды қылмыстан арылтуды мақсат етіп отыр. Алайда, бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан сотталғандар, оның ішінде әйелдер санының азаюы түзеу және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыруда ҚАЖ мекемелерінің жұмысын одан әрі жетілдірудің маңыздылығын төмендетпейді.

Егер көптеген шет елдердің түрме жүйелері табысты қайта әлеуметтендіру бойынша көп жылдық тәжірибеге ие болса – бұл, атап айтқанда, сотталған әйелдер туралы болса, онда Қазақстан Республикасы ҚАЖ мекемелерінде болған сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастырудың оңтайлы нұсқасын іздеуде.

Әлбетте, пенитенциарлық қамқоршылықтың отандық жүйесі Елеулі заңнамалық және қаржылық қамтамасыз етуді талап етеді. Бұл мәселені құқық қорғау органдарының күш – жігері есебінен ғана толық шешу мүмкін емес. Бұған қоғам да, тұтастай алғанда мемлекет те мүдделі болуы тиіс. Сондай-ақ біздің пенитенциарлық жүйені құру және реттеу ісінде шет мемлекеттердің тәжірибесі өте құнды.

Қазақстан Республикасындағы әйелдерді жазалау шарттары қоғамда нақты міндеттерді орындайтын екінші дәрежелі адам ретінде әйелге ұлттық және еуропалық өркениет үшін ортақ көзқарасты көрсетеді. Бұл міндеттердің негізгілері биологиялық көбею және техникалық қызмет көрсету болып табылады. Сондықтан, осы негізгі әлеуметтік функцияларды орындамау жазалауға әкеледі, бұл оларды сақтауға да қызмет етеді.

Бұл құбылыс бірнеше мысалдармен расталады. Біріншіден, біздің қазіргі ҚАЖ мекемелері шетелдік түрмелерден ұжымдық ұстау жағдайларымен айтарлықтай ерекшеленеді, ең алдымен тергеу изоляторының бір камерасында немесе ҚАЖ мекемесінің жалпы жатын бөлмесінде бірнеше ондаған адамның бірге тұруы. Бұл, әрине, Қазақстанның әлеуметтік ойлаудағы және жалпы дамудағы артта қалуының елеулі белгісі болып табылады. Батыс жазалау практикасы ХІХ ғасырдың бірінші жартысында осындай ұстау шарттарынан бас тартты. Сол уақыт аралығында түрмелердегі әйелдер ер адамдардан бөлініп шықты, осылайша түрме тұрғындарының саны аз және қорғалмаған топ болып қалып, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған әйелдер жезөкшелікпен, соның ішінде зорлық-зомбылықпен айналысудан құтылды.

Біздің қылмыстық-атқару жүйемізбен салыстырсақ, бірлескен лагерьлер 1947 жылға дейін созылды, содан кейін әйелдер мен ерлер шынымен бөлінді, бірақ бұл Батысқа қарағанда жүз жылдан астам уақыт өткен соң, барлық салдары болды. Бұл факт топтық мазмұн уақыт өте келе реформалануы мүмкін деген идеяны тудырады, бірақ мәселе оған қанша уақыт кетеді. Әзірге Қазақстанда жеке немесе өте аз топтарда тек өте ауыр қылмыскерлер, мысалы, өмір бойына бас бостандығынан айырылған адамдар немесе режимді бұзушылар болады. Сондықтан мазмұнның бұл түрі бізде қатаң жаза болып саналады.

Адам құқықтары жөніндегі халықаралық пенитенциарлық стандарттарды бекітетін халықаралық-құқықтық актілерге мыналар жатады:

1. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт;
2. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт;
3. Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын емдеу мен жазалау түрлеріне қарсы Конвенция;
4. Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция;
5. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция;
6. Бала құқықтары туралы Конвенция;
7. Тұтқындармен жұмыс істеудің минималды стандартты ережелері;
8. Қандай да болмасын нысанда ұстауға немесе қамауға алуға жататын барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы;

9. Тұтқындармен қарым-қатынастың негізгі принциптері;

10. Біріккен Ұлттар Ұйымының кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу жөніндегі нұсқаулықтары (Эр-Рияд нұсқаулары);

11. Біріккен Ұлттар Ұйымының кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты ең төменгі стандартты ережелері (Бейжің ережелері);

12. Біріккен Ұлттар Ұйымының бас бостандығынан айырылған кәмелетке толмағандарды қорғауға қатысты ережелері;

13. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою туралы Декларация;

14. Біріккен Ұлттар Ұйымының түрмеге қамалмайтын шараларға қатысты стандартты минималды ережелері (Токио ережелері).

Тек сотталған әйелдерге қатысты халықаралық стандарттар бар екенін айта кету керек.

Тұтқындармен жұмыс істеудің минималды стандартты ережелерінде: «Тұтқындар орналасқан барлық үй-жайлар, әсіресе барлық жатын бөлмелері барлық санитарлық талаптарға сай болуы керек, ал жағдайларға, әсіресе осы үй-жайлардың текшелеріне, олардың ең төменгі алаңына, жарықтандыруға, жылытуға және желдетуге тиісті назар аудару керек».

Тұтқындалған әйелдерді қабылдау кезінде бөлмелерді өмірге қажетті құрылымдармен жабдықтап, олардың өмірін бостандықтағы өмірге барынша жақындату үшін барлық жағдай жасаған жөн, оларға өздерін әлемнен алшақтатпауға мүмкіндік берген жөн, әсіресе егер олар ҚАЖ мекемелерінде балалармен бірге болса.

БҰҰ-ның ең төменгі стандартты ережелерінде былай делінген: А) «моншалар мен душ қондырғылары әрбір сотталушының әрбір климат үшін қолайлы температурада жууға немесе душ қабылдауға және жиі гигиеналық жағдайлар талап ететіндей жеткілікті мөлшерде болуы керек... яғни, кез-келген жағдайда, кем дегенде аптасына бір рет қоңыржай климатта» (13-пр); б) «тұтқындардан өздерін таза ұстауды талап ету керек. Ол үшін оларды таза және сау ұстау үшін қажетті сумен және дәретхана керек-жарақтарымен қамтамасыз ету керек» (15-пр.); в) «тұтқындар өздерінің адамдық қадір-қасиетіне сәйкес келетін көріністі сақтай алуы үшін оларға шаш үлгісіне қамқорлық жасауға мүмкіндік беру керек» (16-пр).

Жоғарыда айтылғандардың бәрінен басқа, халықаралық стандарттарда әйелдерге косметиканы қолдану, сыртқы келбеті мен шаш үлгісіне көбірек көңіл бөлу құқығы берілуі керек. Олар тіпті түрмеде әйел болып қалуы керек. Бұл шаралардың барлығы осы адамдарды тезірек әлеуметтендіру үшін қажет.

2006 жылғы еуропалық пенитенциарлық ережелерде «өздерінің қолайлы киімдері жоқ тұтқындар климатқа сәйкес киім алады. Бұл киім ұят немесе қорлау болмауы керек. Барлық киімдер жақсы жағдайда болуы керек және қажет болған жағдайда ауыстырылуы керек. Қамау орнының аумағынан шығуға рұқсат алған тұтқындарды оларға қамаудағыларды беретін киім киюге мәжбүрлеуге болмайды». Кейбір мемлекеттерде, соның ішінде Қазақстан Республикасында да тұтқындардың кейбір санаттарына, әсіресе әйелдерге өз киімдерін киюге рұқсат беру үрдісі артып келеді. Бұл Еуропалық пенитенциарлық ережелерге Түсіндірме

жазбада айтылған адам тұлғасын құрметтеу қажеттілігін мойындайтын қайта әлеуметтенудің заманауи тәсілдері аясында өте маңызды болып саналады.

Бас бостандығынан айыру орындарында адамның қалыпты денсаулығы сақталуы керек. Еуропалық пенитенциарлық ережелер сотталғандардың осы санаты үшін тиісті табиғи жағдайларда күніне кемінде бір сағат күнделікті серуендеуді немесе ауа-райының әсерінен барынша қорғалған жерлерде ауада белгілі бір дене жаттығуларымен айналысу мүмкіндігін көздейді (27-пр.). Олармен бірге тұратын жас балалары бар жүкті әйелдер үшін серуендеу мөлшерін шектемеген жөн, бұл ана мен баланың денсаулығына оң әсер етеді. Зарядтауды әйелдерге белгілі бір жаттығулармен ауыстырған дұрыс, бұл оларға салауатты өмір салтын ұстануға, ал жүкті әйелдерге алдағы босануға дайындалуға мүмкіндік береді.

Қандай да бір нысанда ұсталуға немесе қамауға алынуға жататын барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы қамаудағы әйелдерге қатысты арнайы норманы бекіте отырып, кемсітушілікке тыйым салу туралы ережеден маңызды ерекшелікке назар аударады: «Заң шеңберінде қабылданатын және әйелдердің, әсіресе жүкті әйелдердің құқықтары мен ерекше мәртебесін қорғау үшін арнайы жасалған шаралар әйелдер мен бала емізетін аналар, сондай-ақ балалар, жасөспірімдер, қарттар, науқастар немесе мүгедектер кемсітушілік ретінде қарастырылмайды» (V қағидат). Әйелдерді еркектерден бөлек орналастыру оларды кемсітушіліктен, зорлық-зомбылықтан немесе түрмеде қанаудан қорғауға қатысты маңызды шара болып табылады.

Тұтқындармен қарым-қатынастың ең төменгі стандартты ережелерінде: а) ерлер мен әйелдерді мүмкіндігінше бөлек мекемелерде ұстау керек; б) егер ерлер мен әйелдер бір мекемеде ұсталса, онда әйелдерді мүлдем бөлек үй-жайларға орналастыру керек...» (1-бөлім). Еуропалық пенитенциарлық ережелердің 18-ережесінде «түрмеде отырған адамды белгілі бір пенитенциарлық мекемеге немесе пенитенциарлық мекеменің нақты бөлімшесіне жіберу туралы шешім қабылдаған кезде еркектерді әйелдерден бөлек ұстау қажеттілігін тиісті түрде ескеру қажет...».

Сондай-ақ 1955 жылдан бастап түрме тұрғындары мен оның құрамына кіретін қылмыстық сот төрелігі жүйелерінің қажеттіліктері мен табиғаты өзгергенін атап өткім келеді. Бас бостандығынан айыруға қатысты келесі халықаралық нұсқаулар әзірленді. Олардың ішінде ең маңыздысы екі құжат: 1988 жылы қабылданған қандай да бір нысанда ұстауға немесе қамауға алуға ұшыраған барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы және 1990 жылы қабылданған тұтқындармен қарым-қатынастың негізгі қағидаттары. 1990 жылы қабылданған түрмеге қамалмайтын шараларға қатысты ең төменгі стандартты ережелер (Токио ережелері) түрмеге қамалмайтын шараларды қолдануды кеңейтуге және түрмелерді соңғы шара ретінде пайдалануды қамтамасыз етуге шақырады.

Балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру және ерекшеліктерін ескеру үшін қосымша шаралар әзірленді (1989 жылы қабылданған Бала құқықтары туралы Конвенция; кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты БҰҰ-ның ең төменгі стандартты ережелері – Пекин ережелері; кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алуға арналған

БҰҰ нұсқаулықтары-1990 жылы қабылданған Эр-Рияд нұсқаулықтары). Бұл ережелер мен Қағидаларда қылмыстық сот төрелігі жүйесіндегі әйелдер мен қыздардың қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне бағытталған бірнеше ережелер ғана бар.

1980 жылы БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және қылмыскерлерді басқару жөніндегі VI Конгресі әйелдердің саны аз болғандықтан, олардың қажеттіліктеріне ер қылмыскерлер сияқты көп көңіл бөлінбейтінін біржақты мойындады. Бұл әйелдердің қажетті бағдарламалар мен қызметтерге қол жетімділігінің шектелуінен және оларды отбасыларынан және жергілікті қауымдастықтардан алыс мекемелерге орналастырудан көрінеді. Әдетте әйелдерге бала күтімі үшін негізгі жауапкершілік жүктелетіні мойындалды.

2000 жылы Венадағы қылмыс және сот төрелігі туралы декларацияда мемлекеттер әйелдер мен ерлер үшін жүзеге асырылатын бағдарламалар мен саясаттың әртүрлі салдарларын ескеруге және шешуге және әйелдердің – тұтқындардың да, құқық бұзушылардың да ерекше қажеттіліктерін есепке алуға негізделген нақты әрекетке бағытталған ұсыныстарды әзірлеуге міндеттеме алды.

2009 жылы 18-ші сессияда Қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі жөніндегі комиссия (Комиссия) Таиланд үкіметі ұсынған «Қамауда отырған әйелдерге және қамауда ұстауға байланысты немесе байланысты емес шаралар қолданылатын әйелдерге қатысты арнайы қосымша ережелер» деп аталатын 18/1 қарар қабылдады. Ол әлемдегі түрмелердің көпшілігі негізінен ер тұтқындарға арналғанын және соңғы жылдары әйел тұтқындардың саны айтарлықтай өскенін мойындайды. Сондай-ақ әйел тұтқындар ерекше қажеттіліктері мен сұраныстары бар осал топ болып табылады.

Осы қарар шеңберінде Комиссия БҰҰ Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасының Атқарушы директорынан 2009 жылы Токио ережелеріне сәйкес қамауда отырған әйелдермен және оларға қатысты қамауда ұстауға байланысты немесе онымен байланысты емес шаралар қолданылатын әйелдермен жұмыс істеудің арнайы қосымша ережелерін әзірлеу үшін ашық құрамдағы сарапшылардың үкіметаралық тобының кеңесін құруды сұрады.

2009 жылдың ақпанында Таиланд үкіметі әлемнің барлық аймақтарынан келген мамандардың бейресми жиналысын ұйымдастырды, онда үкіметтік емес ұйымдардың сарапшыларының қатарында PRI және QUNO өкілдері болды. Үкіметаралық сарапшылар тобының келесі кеңесі 2009 жылдың қараша айында Таиландта өтті, онда 25 мүше мемлекеттің сарапшылары, оның ішінде PRI және QUNO өкілдері ақпан айындағы кеңестің нәтижелеріне сүйене отырып және оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізе отырып, эмпирикалық негіздемені қамтитын жеке түсініктемені қоса алғанда, ережелер жобасын дайындады.

2010 жылдың сәуірінде Сальвадорда (Бразилия) өткен БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі жөніндегі 12 Конгресінде БҰҰ жанындағы Халықаралық түрме реформасы мен Квакер бюросы Бангкоктағы кездесудің нәтижелері туралы хабарлады. БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі жөніндегі комиссиясы ережелер жобасын 2010 жылдың мамырында өзінің 19-шы сессиясында мақұлдады және

қарар жобасын экономикалық және әлеуметтік кеңес 2010 жылдың 22 шілдесінде бекітті.

Комитет (Әлеуметтік және гуманитарлық және мәдени мәселелер бойынша) Бас Ассамблеяға Бангкок ережелерін қолдайтын қарар қабылдауға кеңес беріп, мәтінді бекітті және ережелер 2010 жылдың 21 желтоқсанында дауыс берусіз қабылданды [70].

Сонымен Бангкок ережелерін құру қажеттілігі келесі мәселелердің болуына байланысты болды:

1. Түрмелердегі әйелдердің салыстырмалы түрде аз саны және әйелдерге арналған түрмелердің үйінен, отбасынан және достарынан қашықтығы;
2. Түрмеден тыс жерде тұратын балаларға күтім жасау мәселелері;
3. Түрмеде тұратын балаларға күтім жасау мәселелері;
4. Әйелдердің өзіне-өзі зиян келтіру және суицид жасау қаупінің жоғарылауы;
5. Әйелдердің психикалық және физикалық зорлық-зомбылыққа осалдығының жоғарылауы;
6. Физикалық қажеттіліктерді қамтамасыз ету және денсаулықты сақтау саласында қызмет көрсетудің ерекше мәселелері;
7. Экономикалық және әлеуметтік қолайсыздық, сот төрелігіне қол жеткізуді шектеу;
8. Стигматизацияның жоғарылау қаупі.

Жоғарыда аталған барлық проблемалар, өкінішке орай, Қазақстан Республикасында да бар.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің құқық қолдану практикасында сотталғандардың өздеріне қасақана келтірген дене жарақаттары үшін жауапқа тартылатын қызметкерлердің құқықтық жағдайына байланысты проблема өсуде. Оқшаулау және қатаң режим жағдайында жекелеген сотталғандар өзіне зиян келтіруді әкімшілікке қысым жасау, жазаны өтеу шарттарын манипуляциялау немесе қадағалау органдары мен құқық қорғау ұйымдарының назарын аудару тәсілі ретінде пайдаланады. Мұндай тәжірибе мекемелердегі ішкі тәртіпті бұзып қана қоймайды, сонымен қатар нақты зиян келтіруге қатысы жоқ қызметкерлердің жауапкершілігіне жол беру мәселесінде заңды белгісіздік тудырады.

Қылмыстық кодексті және «Ішкі істер органдары туралы» Заңды қоса алғанда, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында сотталған тарапынан өзіне зиян келтірудің белгіленген фактісі болған кезде қызметкерлерді жауапкершілікке тартуды болдырмайтын нақты рәсімдік және материалдық нормалар жоқ. Бұл бірқатар құқықтық және әлеуметтік тәуекелдерге әкеледі: жеке құрамды демотивациялау, қызметтік тексерулердің бұрмаланған тәжірибесі, жүйенің беделіне нұқсан келтіретін ресми тәртіптік жазалардың өсуі. Сонымен қатар мұндай жағдайларда лауазымдық өкілеттіктерден асып кету белгілері бойынша қылмыстық іс қозғаудың ресми негіздері әрдайым қызметкерлердің кінәсінің жоқтығын ескермейді. Мұндай жағдай Қазақстан Республикасының Конституциясында және мемлекет ратификациялаған халықаралық құқықтық актілерде бекітілген жауапкершілікті даралау қағидатына және кінәсіздік презумпциясына қайшы келеді.

Халықаралық тәжірибеде пенитенциарлық мекемелер қызметкерлерінің негізсіз қылмыстық немесе тәртіптік жауапкершілігіне жол бермеу мәселесі қызметтік адалдық және құқықтық қорғау институтының призмасы арқылы қаралады. Канада, Ұлыбритания, Германия және Нидерланды сияқты жазаларды орындау жүйесі дамыған елдерде лауазымдық міндеттерін адал атқару кезінде құқықтық иммунитет тетіктері әзірленді. Атап айтқанда, өзіне зиян келтіру оқиғалары кезінде персоналдың сотталғандармен өзара іс-қимылын міндетті бейне тіркеу, ішкі және сыртқы аудиттер, қорытындылары басым мәнге ие медициналық сараптама жүргізу кеңінен қолданылады. Мұндай шаралар кешені қорытындылардың объективтілігін және қызметкерлердің іс-әрекеттерін әділ құқықтық бағалауды қамтамасыз етеді.

Қолданыстағы қазақстандық нормативтік базаны талдау және тәртіптік және қылмыстық жауаптылықты іске асыру практикасы сотталғандардың дене жарақаты өз бетінше келтірілген жағдайларда ҚАЖ қызметкерлерін қорғауға бағытталған ережелерді заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттігін көрсетеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне 451-бапқа ескертпелерді енгізу ұсынылады, оған сәйкес ҚАЖ қызметкерлерінің іс-әрекеттері, егер дене жарақаты өзіне зиян келтірудің нәтижесі болса және бұл ретте персонал тарапынан құқыққа қайшы келетін белгілер болмаса, биліктен асып кету ретінде бағаланбайды. Мұндай толықтыру заңды әділеттілік қағидаттарына және нақты жағдайларды объективті бағалауға сәйкес келеді.

«Ішкі істер органдары туралы» Заңға нақтылау енгізу де маңызды болып табылады, онда дәл осындай жағдайларда ҚАЖ қызметкерлерінің тәртіптік жауапкершілігін, дәлелденген адалдық пен нұсқаулықтарды сақтауды болдырмау көзделуі қажет. Сонымен қатар өзіне зиян келтіру фактілерін құжаттауға және тіркеуге бағытталған ведомстволық регламенттерді әзірлеу, тәуелсіз бақылаушылардың немесе прокуратура өкілдерінің қатысуымен қызметтік тексерулерді міндетті түрде жүргізу, сондай-ақ қызметкерлер үшін іс жүргізу кепілдіктерін енгізу ұсынылады.

Осылайша сотталғандардың өзіне зиян келтіру контекстінде ҚАЖ қызметкерлерінің құқықтық иммунитетін нормативтік ресімдеу адам құқықтарын қорғау мен жазаларды орындау жүйесінің тиімді жұмыс істеуі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етудің қажетті элементі болып табылады. Құқықтық сенімділікті нығайту сотталғандар тарапынан теріс пайдалануды азайтуға, персоналдың құқықтық сауаттылығын арттыруға, ҚАЖ органдарына деген сенімді нығайтуға және мекемелердегі криминогендік жағдайды жақсартуға ықпал етеді.

Сондай-ақ түрмеде тұратын балаларға күтім жасау мәселесіне тоқталғым келеді. Жоғарыда айтылғандай, біздің заңнамаға сәйкес, бала үш жасқа толған кезде сотталған әйелдің келісімімен ол туыстарына, өзге де адамдарға (қорғаншылық органдарының шешімі бойынша) одан әрі тәрбиелеуге беріледі не тиісті балалар мекемесіне жіберіледі [82].

Біз бұл тұрғыда Германияның тәжірибесіне жүгіндік. Германияда бас бостандығынан айырылған әйелдердің жартысынан көбінің балалары бар. Заң бойынша, ГФР-да үш жасқа дейінгі балалары бар сотталған аналар бөлінбейді. Олар арнайы түрмелерге ауыстырылады. Германияда балалары бар

сотталған аналарға арналған түрмелер көп емес. Олардың ең көнесі Франкфурт-на-Майнда орналасқан.

Қарапайым әйелдер түрмесі алаңында, биік тікенекті сым қоршаудың артында, Bildunterschrift деп аталатын жарқын боялған ғимарат тұр. Мұндай «түрмедегі түрменің» мақсаты - сотталған ана мен оның баласы арасындағы байланысты сақтау. Әйелдерге үш жасқа дейінгі балаларымен бірге түрмеде отыруға рұқсат етіледі, ал мерзімін неғұрлым еркін режимде өтейтіндерге және түрме аумағынан уақытша кетуге құқылы – тіпті мектеп жасына дейінгі балалармен. Баласы бар әйел түрмеге түспес бұрын да, мекеме қызметкерлері үкім күшіне енгенге дейін оның қанша уақыт қамауда болатынын анықтайды. Бұл әйелдің түрмеде болған кезінде үш жасқа толған баланы алып кетудің қажеті бар-жоғын есептеу үшін қажет, өйткені бұл сотталушыны одан әрі жарақаттайды. Егер анасы нашақор болса немесе ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырылса, өмір бойына бас бостандығынан айырылса, онда бала дереу патронаттық отбасына беріледі. Бірақ егер анасы тәрбиешімен сенімді қарым-қатынас орнатса, онда бала түрме жағдайында да қалыпты дами алады [70].

Норвегиялық қылмыстық-атқару жүйесі ерекше қызығушылық тудырады, оның бір мысалы - Бредтвейт әйелдер түрмесі. Бұл түрме 64 адамнан тұратын ең үлкен қылмыстық-атқару мекемесі болып саналады. Барлық басқа әйелдер түрмелерінде сотталғандарды толтыру шегі одан да аз. Аумақтың өзі өте кең, бірақ Қазақстан Республикасының мекемелерінен айырмашылығы өнеркәсіптік аймақ жоқ. Әйелдер жұмыс істейтін барлық шеберханалар негізгі ғимаратта орналасқан. Түрме жазасының орташа мерзімі - үш жыл сегіз ай. Түрме екі бөлімге бөлінеді – Б-1 және Б-2. Б-1 бөлімшесі өз кезегінде тағы төрт секцияға бөлінеді: 1) Қабылдау бөлмесі; 2) мотивация; 3) мотивация және жауапкершілік; 4) мотивация, жауапкершілік және сенім. Негізінде, бұл біздің мекемелерде бар бөлумен бірдей: қарапайым, жеңілдетілген және қатаң ұстау шарттары. Б-1 камералары бір орынды, әр камерада дәретхана, душ, балкон, сонымен қатар Интернетке қол жетімділік бар. Б-2 бөлімшесі босатуға үміткер әйелдер ұсталатын түрменің сыртында орналасқан. Күзеттен - тек бір кезекші. Әйелдердің негізгі кәсіптері - еңбек немесе оқу. Жұмыс істейтін әйелдер күніне 58 крон алады, оқитындарға да ақша төленеді, сонымен қатар жұмыс істемейтіндерге де, оқымайтындарға да қаражат төленеді. Норвегия заңдары бойынша түрмелерде толып кетуге жол берілмейді, негізінен соттар түрме жазаның ең жақсы тәсілі емес деп санап, жазаның балама түрлерін қолдануды жөн көреді.

Бредтвейтте жазалау камерасы мен зорлық-зомбылық жасағандарға арналған бөлме бар, онда қылмыскерді эстакадаға байлап қоюға болады. Әйелдер карцерге өте сирек түседі және бір күннен аспайды. Түрмеде отырған әйел де әйел болып қала береді, сондықтан мұндай түрмеге қатысты белгілі бір тәсіл қажет – жұмсақтық қаттылықпен үйлеседі. Сотталған әйелдер үшін түзетуді және қайта әлеуметтендіруді сәтті ұйымдастыру мақсатында бірқатар бағдарламалар әзірленді, сонымен қатар ата – аналарға арналған арнайы курс бар, яғни балалары бар және оларды алғысы келетін аналар үшін. Бағдарламаларға қатысу және қол жеткізілген нәтижелер, мысалы, бір

бөлімшеден екіншісіне көшу туралы мәселені шешу кезінде ескеріледі. Кездесулерге апта сайын рұқсат етіледі, бірақ бұзушылық үшін олар одан айырылуы мүмкін. Норвегия мен поляк түрмелерін «адам бетіндегі» түрмелер деп атауға болады, өйткені дұрыс оқытылған қызметкерлер, ғалымдар мен қоғам белсенділерінің жазалау жүйесін дамытуға үнемі бақылауы мен қатысуы, бұқаралық ақпарат құралдарында түзету мен қайта әлеуметтену мәселесін үнемі талқылау (елдің материалдық әл-ауқаты ғана емес) [64; 12-бет].

АҚШ-та түрмедегі әйелдер мәселесі қылмыстық-атқару жүйесінің өзекті мәселесі болып табылады. Тұтқындағы әйелдер бұқаралық ақпарат құралдарында үнемі назар аударады. Алайда, АҚШ-тағы көптеген мамандардың пікірінше, бұл салада зерттеулер жеткіліксіз. Әйелдерді түрмеде ұстау мәселесіне бағытталған зерттеулердің саны ер адамдармен салыстырғанда жазаны орындау мен өтеудегі нақты айырмашылықты көрсету үшін жеткілікті.

Жалпы, АҚШ түрмелеріндегі әйелдер қауымдастығы ерлер түрме қауымдастығымен салыстырғанда аз зорлық-зомбылықпен, үлкен үйлесімділікпен, субмәдениеттің деструктивті сипатымен сипатталады. Д.Уорд және Дж.Кассебаум түрмедегі жыныстық перверсиямен байланысты бұзушылықтарды зерттеді. Нәтижесінде, олар әйелдер қауымдастығындағы жағдайлардың басым көпшілігінде жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу жоқ деген қорытындыға келді. Зерттеулер Р. Гиаломбардо ерлер қауымдастығынан айырмашылығы, әйелдер түрмелерінде үйлесімділікпен, отбасылық режимнің рөлдік көбеюімен сипатталатын өзара жыныстық қатынастар басым екенін айтты (анасы, әкесі, қызы, ағасы, әпкесі). Э. Хеффернен Коламбия түрмесінде түрмеде отырған әйелдердің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеді. Ғалымның айтуынша, әйелдер түрме қауымдастығы өте гетерогенді. Ол тұтқын әйелдердің үш негізгі категориясын анықтады. Бірінші санат үшін түрме «өмір орталығы» болып табылады, онда олар әкімшілікпен және басқа тұтқындармен жағдайды бақылау және тыйым салынған қызметтерге (алкоголь, есірткі, қосымша тамақ және т.б.) қол жеткізу құқығы үшін күреседі.

Тұтқындардың екінші санатына еріксіз қылмыс жасаған әйелдер, көбінесе әсер ету жағдайында кісі өлтіру жатады. Олардың түрмедегі мінез-құлқы олардың қылмыстық әлемге қатыстылығын жоққа шығарумен сипатталады. Жазасын өтеу мерзімінде олар түрмеде өздері үшін таныс Бостандық жағдайларын қалпына келтіруге тырысады, сыртқы әлеммен белсенді байланыста болады.

Тұтқындалған әйелдердің үшінші санаты – «кәсіби қылмыскерлер», әдетте, өзімшілдік немесе өзімшілдік зорлық-зомбылық қылмыстары үшін қылмыстық жазасын өтейді. Олардың түрмедегі мінез-құлқы әкімшілік белгілеген ережелер мен нормалардың сыртқы қабылдануымен сипатталады. Алайда бұл мінез-құлық бостандықтағы қылмыстық өмір салтын жалғастыру үшін шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды көздейді.

АҚШ-тағы әйелдердің негізгі саны ұрлық пен есірткі қылмысы үшін сотталды. Сондай-ақ, оларға қатысты зорлық-зомбылық көрсеткен күйеулерді немесе бірге тұратын адамдарды өлтіргені үшін жеткілікті әйелдер сотталды. Осылайша, АҚШ-тың қылмыстар мен құқық бұзушылықтар жөніндегі ұлттық кеңесі әйелдер түрмелері 1990 жылдардың ортасына қарай айтарлықтай толып

кеткенін айтты. Бұл факт қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасында әйелдерді қоғамнан оқшаулауға байланысты емес шаралар мен жазалардың кең спектрін дамытуға ықпал етті.

Әйелдер қылмыстарының көпшілігі жеке тұлғаның немесе қоғамның физикалық немесе әлеуметтік-психологиялық саласына аздап әсер етеді деп саналады. Д. Вагнер екі жыл бойы босатылған әйелдерді бақылап, әйелдердің еркектерге қарағанда 44% - ға аз қылмыс жасайтынын анықтады. Әр түрлі мәліметтерге сәйкес, қайталама қылмыс жасаған әйелдердің саны Әйелдер түрмесінен босатылған әйелдердің жалпы санының 17% құрайды, ал қайталанған ерлер саны 40%-ға жақындады. Сондай-ақ, әйелдер тұрғылықты жері бойынша әртүрлі қызметтердің (әлеуметтік, психологиялық, медициналық және т.б.) назарында болса, әлдеқайда аз қылмыс жасайтыны атап өтіледі. Тұтқындалған әйелдердің көпшілігінде күрделі экономикалық, медициналық, психологиялық және әлеуметтік мәселелер бар. Әсіресе, бұл проблемалар шиеленісіп, түрмеде ғана көрінеді. Әйелдерге арналған арнайы әлеуметтік бағдарламалар түрмеге жабудан гөрі тиімдірек.

Мысалы, Пенсильванияда әйел қылмыскерлерге қатысты осындай бағдарламаларды жүзеге асыру қайталанатын қылмыстарды айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік берді. Осы бағдарламаға қатысқан 1000 адамның үлгісі жағдайлардың 3,2% - ғана қайталанғанын көрсетті. Үйде қамауға алу, қарқынды сүйемелдеу сияқты шаралар тікелей әсер еткен жағдайда түрмеге жабудың тиімді баламасы болып табылады. Осылайша, қазіргі американдық пенитенциарлық ғылым жазалауға емес, сотталған әйелдерді түзетудегі гуманистік дәстүрлерге бағытталған. Сонымен бірге, АҚШ-тағы Сот төрелігі әртүрлі, тіпті кішігірім қылмыстар үшін жазаларды қатаңдатуға көбірек көңіл бөлуде.

Сонымен жоғарыда айтылғандар келесі қорытындыларға мүмкіндік береді:

1. Шет елдердің ҚАЖ мекемелерінде бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыруды талдау мен салыстыра отырып, біздің республикамыздың ҚАЖ мекемелерінде осы процестің қолданыстағы жүйесінің тиімділігі туралы мәселе туындайды. Бұл ретте Қазақстан Республикасының ҚАЖ мекемелерінде қайта әлеуметтендіру және түзету процесі алдағы босатуға дайындалып жатқан сотталғандар үшін демалыс немесе режимді Жеке енгізу түрінде қандай да бір артықшылықтар бермей, ҚАЖ мекемесінің қабырғасында жүргізілетінін атап өту қажет. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасында сотталғандарға босатылғаннан кейін Еңбек және тұрмыстық орналастыру мәселелерін алдын ала шешу үшін демалыс беру көзделгенімен (ҚР ҚАК 99-бабы), бұл ереже өте сирек қолданылады. Біздің ойымызша, демалыс беру сотталғанды бостандықта өмірге біртіндеп қайтарудың маңызды шарасы болып табылады. Қазақстан Республикасы Ұлттық заңнаманың және шет елдердің оң тәжірибесінің негізінде сотталғандарды түзету мен қайта әлеуметтендірудің тиімді процесінің бірыңғай моделін әзірлеуі қажет, бұл олардың еркін қоғамға қайта интеграциялануын толық көлемде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

2. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы өзінің экономикалық жағдайына, қылмыстың криминогендік жағдайына және бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын сотталғандардың едәуір санына байланысты өзінің

пенитенциарлық жүйесінде шет елдер практикасының негізгі оң нәтижелерін толық көлемде іске асыра алмайды. Мемлекеттер пенитенциарлық мәселелер бойынша халықаралық келісімдер жасай отырып, ұлттық тәжірибеде тиісті халықаралық ережелерді қолдану мақсатында оларды кейіннен өз заңнамасында бекіте отырып, әмбебап стандарттарды әзірлеуге тырысады. Осыған байланысты ҚАЖ мекемелерінде бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандар санының қалыптасқан тұрақты үрдісі және қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын ізгілендіру бойынша жүргізіліп жатқан саясат Қазақстан Республикасына халықаралық құжаттардың, атап айтқанда сотталған әйелдерге қатысты негізгі ережелерін одан әрі табысты іске асыруға мүмкіндік береді деп санаймыз.

3. Халықаралық қоғамдастықтың ұсынымдарын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының экономикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, физиологиялық, психологиялық және өзге де ерекшеліктерге сүйене отырып, сотталған әйелдерді бас бостандығынан айыру орындарында ұстау жағдайларын жақсартуға кепілдік беретін құқықтық нормалар мен ведомстволық құжаттарды әзірлеу.

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерін сотталғандардың өз бетінше келтірген дене жарақаттары (өзіне зиян келтіру) үшін негізсіз тәртіптік және қылмыстық жауаптылыққа тартудан құқықтық қорғау мақсатында құқыққа қайшы әрекеттер болмаған және заңды нұсқамалар сақталған жағдайда оларды жауапкершіліктен босатуды нормативтік бекіту қажет мыналар ұсынылады:

1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 451-бабы, егер мекеме қызметкерлерінің іс-әрекеттерінде құқыққа қайшы белгілер болмаса, сотталғандардың өздеріне жасаған дене жарақатын салуы қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайтыны туралы ескертпемен толықтырылсын.

2) қызметкер қызметтік міндеттерін адал атқарған жағдайда өзіне зиян келтіру салдары үшін тәртіптік жауапкершілік туындамайтынын анықтап, «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Заңға өзгерістер енгізуге міндетті.

3) инциденттерді міндетті тіркеуді, медициналық қорытындыны және қызметкерлердің іс-әрекеттерінің заңдылығы тұрғысынан қызметтік тексеруді қоса алғанда, сотталғандардың өзіне зиян келтіру жағдайларын құжаттамалық сүйемелдеу және тергеп-тексеру тәртібін регламенттейтін ведомстволық нормативтік актілерді әзірлеуге және енгізуге міндетті.

Бұл ереже қазақстандық құқық қолдану практикасын талдауға негізделген, жазаларды орындау саласындағы (Ұлыбритания, Германия, Канада) халықаралық тәжірибеге сәйкес келеді және ҚАЖ қызметкерлерінің заңдық әділеттілік, кінәсіздік презумпциясы және құқықтық қорғалу қағидатын іске асыруға бағытталған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әйелдер қылмысының болуы және оның өсуі мемлекеттік және қоғамдық өмірдің белгілі бір жағдайларымен анықталады. Сондықтан негізгі профилактикалық шаралар әйелдердің қылмыс жасауына әкелетін объективті-әлеуметтік сипаттағы негізгі себептерді талдау негізінде жасалуы керек. Сонымен бірге, онымен күресу үшін бұл құбылысты толық және терең зерттеу қазіргі қылмыскерлердің субъективті-жеке деформациясын ескере отырып, оны талдауға кешенді көзқарасты қажет етеді.

Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйел адамдарды зерттеу кезінде белгілі бір міндеттерді орындай отырып, бұл диссертациялық жұмыс ҚАЖ мекемелерінде сотталғандардың осы контингентін түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктерін зерделеуге бағытталған.

Сотталған әйелдерді бас бостандығынан айыруға түзету процесін ұйымдастырудағы құрылым мен ерекшеліктердің сипаттамасы келесі тұжырымдарды тұжырымдауға мүмкіндік береді:

1. Әйелдер қылмысының дәстүрлі тұрақты белгілері мен ерекшеліктері бар, олар оны криминологиялық маңызы бар сараланған құбылыс ретінде сипаттайды;

2. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйелдер өздерінің сапалық және сандық сипаттамаларын үнемі өзгертіп отырады, бұл қоғамның нақты тарихи жағдайларына, оның жетекші институттарының мазмұны мен бағытына, оның негізгі қайшылықтарын шешудің мәні мен тәсілдеріне, әйелдің қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орнына, оның рөлдері мен функцияларына байланысты;

3. Диссертация жүргізген зерттеу Қазақстанда болып жатқан қоғамға қарсы өзгерістердің теріс әсерін – қылмыстық әйелдер белсенділігінің өсуін растайды. Бұл әйелдердің қылмыс жасауын алдын – ала анықтайтын факторларға да қатысты (ұлтаралық қақтығыстар, экономикалық тұрақсыздық, инфляция, жұмыссыздық және т.б.), сондай-ақ жанама түрде ықпал ететін факторларға-қоғамдағы мәдениеттің құлдырауы, моральдық негіздердің бұзылуы, халықтың физикалық денсаулығы. Мұның бәрі әйел-ананың оң құндылық мәртебесінің деформациясына әкелді – бұл отбасылық қатынастардың тұрақтылығының кепілі, оның мәні табиғаттың өзі жас ұрпақты тәрбиелеу болып жатыр;

4. Диссертациялық жұмыс шеңберінде жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, олар Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың қазіргі заманғы теориясы мен практикасын қалыптастыру жағдайында өте маңызды теориялық-құқықтық және ғылыми-практикалық мәнге ие. Зерттелген теориялық және эмпирикалық материалдардың нәтижелері осы тақырыптың өзектілігінің жоғары дәрежесін және сотталған әйелдерді бас бостандығынан айыруға түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыруды орындау және жетілдіру қажеттілігін көрсетті.

Осы диссертациялық зерттеу барысында мынадай міндеттер айқындалып шешілді:

1. Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесіндегі әйелдердің жазасын орындау орнын айқындау кезінде сотталған әйелдерді қоғамнан оқшаулау және ұстаудың ерекше жағдайлары олардың психикасына терең әсер ететіні, ҚАЖ мекемесінде болуымен байланысты өткір эмоционалдық сезімдерді тудыратыны анықталды. Мұндай психикалық күй түзету процесінің барысына әсер ететін және психологиялық-педагогикалық құралдар мен әдістерді сотталған әйелдердің психикалық жағдайының ерекшеліктеріне бейімдеуді талап ететін белгілі бір климатты тудырады;

2. Сотталған әйелдерге қатысты жазаны орындауға қатысты заң әдебиетіндегі қолданыстағы ғылыми ұстанымдарды талдау нәтижесінде қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің осы санаттағы адамдарды түзету және қайта әлеуметтендіру жөніндегі қызметі одан әрі жетілдіруді қажет ететіндігі анықталды;

3. Бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру құралы ретінде тәрбие жұмысының негізгі бағыттары, нысандары, әдістері негізделген. Сотталған әйелдерді түзету процесін ұйымдастыруда ҚАЖ әйелдер мекемелері қызметкерлерінің кәсібилігі, ынта-жігері, бастамасы мен энергиясы алдыңғы қатарға шығады. Психологиялық-педагогикалық әсердің тиімділігі олардың жеке қасиеттеріне, сотталғандарды түзетуге ынталандыру, олардың мінез-құлқын бақылау, ұжымды қалыптастыру, жеке жұмыс жүргізу қабілетіне байланысты. Заңда белгіленген түзетудің негізгі құралдарын қолданудың тиімділігі олардың дағдыларына байланысты: жазаны өтеу режимі, қоғамдық пайдалы еңбек, тәрбие жұмысы, жалпы білім беру және кәсіптік оқыту. Сотталған әйелдер, әдетте, жағымсыз тұлғалық ерекшеліктерге ие және олардың бір мекемеге айтарлықтай назар аударуы қарқынды қарым-қатынасқа әкеледі, одан қашу мүмкін емес. Бұл жеке тұлғаға теріс әсер етуі мүмкін қолайсыз микроорта жасайды. Осыған байланысты мекеме ұжымының алдында сотталғандардың өзара көңіл – күйін түсірмеу үшін моральдық ахуалды осындай деңгейге жеткізу міндеті тұр;

4. ҚАЖ мекемелерінде ұсталатын сотталған әйелдердің жеке басының және мінез-құлқының ерекшеліктері анықталған кезде, бұл ерекшеліктерді есепке алу оларды түзету және қайта әлеуметтендіру процесі үшін ерекше мәнге ие екендігі анықталды. Көтермелеу және жазалау шараларын тиімді қолдану, режимді ұйымдастыру, еңбекке тарту, оқыту, тәрбие іс-шаралары және пенитенциардан кейінгі сүйемелдеу нысандары-мұның бәрі әрбір сотталған әйелдің жеке басын терең білуді талап етеді;

5. ТМ-де жазасын өтеп жатқан сотталған әйелдердің түзеу ықпалын ұйымдастыруды және қайта әлеуметтендіруді жетілдіруге бағытталған бірқатар ұсыныстар тұжырымдалған.

Жалпы қорытындылар мен ұсыныстар:

Әйелдердің бейімделуіне қиындық туғызатын пенитенциарлық орта факторларын ғылыми талдау негізінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: жиі тұлғааралық қақтығыстар, қоршаған ортаның мейірімсіздігі, қарым-қатынастың дөрекілігі, тұрмыстық жағдайдың нашарлығы, қылмыстық субмәдениеттің болуы, қызметкерлер мен қылмыстық бейресми топтардың психологиялық қысымы.

1. Қылмыстық-атқару жүйесінде әйелдердің биологиялық және психологиялық ерекшеліктері жеткілікті түрде ескерілмейді. Ведомстволық деңгейде осы ерекшеліктерді ескере отырып, жазаны ұстау нормалары мен өтеу шарттарын реттеу қажет.

2. Зерттеу барысында ананың баладан ұзақ уақыт бөлінуі сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесіне теріс әсер ететіндігі анықталды. Жоғарыда айтылғандардың негізінде ҚР ІІМ ҚАЖ қызметін жетілдірудің жаңа бағдарламасын бекіту қажеттілігі негізделді, оған әрбір ТМ жанынан балалар үйлерін құру жөніндегі іс-шара енгізілуі тиіс. Бағдарламада нақты орындаушылар айқындалуы және республикалық бюджеттен қажетті қаржыландыру көзделуі тиіс. Осы бағдарлама шеңберінде:

- ҚАЖ мекемесінде сотталған аналардың психикалық жай-күйін қалыпқа келтіру үшін жағдай жасау;

- баламен, отбасы мүшелерімен, маман-психологтармен, дәрігер-педиатрлармен тұрақты әлеуметтік және тұлғааралық байланыс жүйесін қалыптастыру;

- гендерлік ерекшеліктерді ескере отырып, бүкіл тәрбие процесін әйел қағидасын қалыптастыруға бағындыру, балалары бар сотталғандарды ана болу негіздеріне сараланған даярлау мен оқытуды ұйымдастыру;

3. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйелдерді жеке-тәрбие жұмысын ұйымдастыруға және қайта әлеуметтендіруге сараланған көзқарасты нақтылау мақсатында сотталған адамға жасаққа түскен сәттен бастап бостандықта босатылғанға және бейімделгенге дейін әлеуметтік көмек көрсетуді көздейтін кешенді қайта әлеуметтендіру бағдарламасын әзірлеу ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесін ұйымдастыру саласындағы құқықтық саясаттың қазіргі жай-күйіне қатысты әдеби дереккөздердің, оның ішінде қазақстандық авторлардың жеткілікті көлемін талдауға негізделеді. Зерттеудің теориялық құндылығы мен практикалық маңыздылығы алынған жаңа ғылыми нәтижелермен расталады. Теориялық тұжырымдар, заңнамалық ұсыныстар мен практикалық ұсынымдар зерттеу нәтижелерін жариялай отырып, ғылыми-практикалық конференцияларда сынақтан өтті. Басылымдар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған басылымдарда, сондай-ақ басқа да ғылыми еңбектерде көрініс тапты.

Жоғарыда айтылғандай, зерттеу тақырыбына байланысты басқа да көптеген өзекті мәселелер жұмыста көрініс тапты. Сотталған әйелдерді түзету және қайта әлеуметтендіру процесіне арналған жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысы қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы институттарының жұмыс істеу тиімділігін арттыруға бағытталған сындарлы теориялық және практикалық шешімдерді талап ететін өмірлік маңызды проблемаларды қозғады. Бұл қызметтің ең маңызды аспектілері қорғауға ұсынылған, ғылыми мақалаларда жарияланған және осы диссертацияның рефератында көрсетілген негізгі ережелерде көрініс тапты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы 1 қыркүйек 2023 жыл « Әділетті Қазақстанның Экономикалық бағдары » кіру режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1. Жүгіну күні: 13.12.2023.
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 15 қазан 2021жыл № 674 «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасын бекіту туралы». Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>. Жүгіну күні : 13.12.2023.
- 3 Уголовно-исполнительное право: курс лекций / отв. ред. А.А. Толкаченко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 377 с.
- 4 Алауханов Е. Преступление против имущественных отношений в уголовном обычном праве казахов // Фемида. – 2005. – № 6 (114).
- 5 Детков М.Г. Тюрьмы России: память истории: монография. – Вологда: ВНИО Минюста России, 2001. – 138 с.
- 6 Фомин Н.С. Теория и методика социально-педагогической поддержки осужденных в процессе их ресоциализации: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2005. – 143 с.
- 7 История Казахской ССР. Т. 2. – Алма-Ата, 1979. – 433 с.
- 8 Уткин В.А. Наказание и исправительно-трудовое воздействие. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1984. – 187 с.
- 9 Сборник нормативных актов по истории советского исправительно-трудового законодательства. – М.: Госюриздат, 1953. – 203 с.
- 10 Исаев М.М. Основы пенитенциарной политики. – М. – Л., 1927. – 246 с.
- 11 Токин В.Б. Развитие уголовно-исполнительной системы в Казахстане // Уголовно-исполнительное право: перспективы реформирования и проблемы подготовки кадров: материалы междунар. науч.-практ. конф. – Костанай: КЮИ КУИС МЮ РК, 2006. – С. 10–25.
- 12 Зубков А.И. Теоретические вопросы правового регулирования труда осужденных в советских ИТУ. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1974. – 189 с.
- 13 Ременсон А.Л. Новое положение об ИТК и тюрьмах МВД РСФСР и вопросы теории советского исправительно-трудового права // Вопросы правового регулирования лишения свободы и перевоспитания заключённых: материалы науч. конф. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1962. – 346 с.
- 14 "Еңбек" кәсіпорнын қайта ұйымдастыру туралы ҚР Үкіметінің 2002 жылғы 30 мамырдағы қаулысы.
- 15 Прокопов М.П., Фомин Н.С. Отряд – основное звено исправительно-трудового процесса в ИТУ: учеб. пособие. – М.: МВД СССР, 1983. – 487 с.
- 16 Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан: учеб. пособие. – Караганда: Карагандинский юрид. ин-т МВД РК им. Б. Бейсенова, 2008. – 375 с.
- 17 Словарь психологических терминов / сост. Е.С. Федотова. – Костанай: Академия КУИС МЮ РК, 2009. – 284 с.
- 18 Салаутдинов С.А. Длительные сроки лишения свободы (вопросы их назначения и отбывания) // Проблемы совершенствования уголовного законодательства и практика его применения. – М., 1981. – С. 104.

- 19 Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексі 5 шілде 2014 жыл № 234-V ЗРК. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234>. Жүгіну күні : 11.01.2024.
- 20 Шиханцев Г.Г. Юридическая психология. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 302 с.
- 21 Комментарий к уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации (постатейный) / под ред. А. И. Зубкова. – М.: Норма; Инфра-М, 2007. – 201 с.
- 22 Уголовно-исполнительное право: учебник / под ред. А. И. Зубкова. – М.: Норма, 2005. – 175 с.
- 23 Станиславич, М. Я. Уголовно-исполнительное право. – М.: Новый юрист, 2006. – 285 с.
- 24 Джансараева, Р. Е. Роль основных средств исправления осужденных в профилактике пенитенциарной преступности // Вестник КазНУ. Сер. Юридическая. – 2006. – № 1. – С. 169–171.
- 25 Елеонский, В. А. Основные средства исправления и перевоспитания осужденных к лишению свободы. – М.: Юрист, 2008. – 83 с.
- 26 Социальная работа в пенитенциарных учреждениях: учеб. пособие / под ред. В. Сухова. – М.: Изд-во Моск. психолого-соц. ин-та; Воронеж: НПО «Модэк», 2008. – 384 с.
- 27 Голодов, П. В. Процесс ресоциализации осужденных, отбывающих наказание в виде лишения свободы: контекстный подход // Социальная работа в свете новых Европейских пенитенциарных правил: теория и практика: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. – Вологда: ВИПЭ ФСИН России, 2007. – С. 365.
- 28 Старостин, С. А. Ресоциализация как одно из направлений уголовной и уголовно-исполнительной политики // Уголовная и уголовно-исполнительная политика современной России: проблемы формирования и реализации: тезисы междунар. науч.-практ. конф. – Вологда: ВИПЭ ФСИН России, 2006. – Ч. 1. – С. 319.
- 29 Сизая, Е. А. Участие общественности в исправлении осужденных как одно из направлений реализации принципа гуманизма уголовно-исполнительного законодательства Российской Федерации // Усиление борьбы с бедностью – стратегия и социальная миссия потребительской кооперации: материалы межвуз. науч.-практ. конф. – Чебоксары: Салика, ЧКИ МУПК, 2003. – С. 378.
- 30 Иванова Н.А. (канд. юрид. наук, уголов. право). Гуманизация исполнения наказания в виде лишения свободы в отношении осужденных женщин в современных условиях автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, специальность 12.00.08. Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Иванова Наталья Александровна; [Юрид. ин-т]. – Рязань 2011. – 24 с.; 21.
- 31 Рыбак, М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Саратов, 2001. – 23 с.
- 32 Маликов, Б. З. Теоретические проблемы сущности и содержания лишения свободы и их выражение в уголовном и уголовно-исполнительном законодательстве России: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Рязань, 2004. – 24 с.

- 33 Психология и педагогика: учеб. пособие / отв. ред. В. М. Николаенко. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 2001. – 263 с.
- 34 Дмитриев, Ю.А., Казак, Б.Б. Пенитенциарная психология. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 681 с.
- 35 Шмаров, И.В. Взаимосвязь и разграничение уголовного и уголовно-исполнительного законодательства в свете их предстоящей реформы // Сб. науч. трудов. – М.: ВНИИ МВД России, 1994. – С. 154–155.
- 36 Рябинин, А.А. Проблемы наказания на новом этапе совершенствования уголовного и уголовно-исполнительного законодательства: монография. – Домодедово: ВИПК МВД России, 2000. – 355 с.
- 37 Шаргородский, М. Д. Система наказаний и её эффективность // Советское государство и право. – 1968. – № 11. – С. 34–45.
- 38 Ким, Д.А., Мухтабаева, Р.К., Федотова, Е.С., Жампеисов, Г.Н. Подготовка осужденных к освобождению из мест лишения свободы: науч. изд. – Костанай: Академия КУИС МЮ РК, 2010. – 104 с.
- 39 Власов, И.С. и др. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ. Общая часть уголовного права. – М.: Юрид. лит., 1991. – 287 с.
- 40 Уголовно-исполнительное право: учебник для юрид. вузов / под ред. В. И. Селивёрстова. – 6-е изд., испр. и доп. – М.: Юриспруденция, 2007. – 392 с.
- 41 Ушинский, К. Д. Человек как предмет воспитания // Собр. соч.: в 11 т. – М.–Л., 1950. – Т. 8. – 264 с.
- 42 Философский словарь. – М.: Политиздат, 1975. – 504 с.
- 43 Блувштейн, Ю.Д. Теоретические вопросы статистического изучения личности преступника: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1968. – 25 с.
- 44 Михлин, А.С. Роль социальных и демографических свойств личности в исправлении и перевоспитании осужденных к лишению свободы. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 243 с.
- 45 Глоточкин, А.Д., Пирожков, В.Ф. Психические состояния человека, лишённого свободы. – М.: Высш. школа МВД СССР, 1968. – 342 с.
- 46 Ковалёв, О.Г., Малышева, О.А. Криминологические и психологические проблемы дезадаптации женщин молодёжного возраста, отбывших наказание в местах лишения свободы: учеб. пособие. – М.: Права человека, 2001. – 100 с.
- 47 Қарағанды облысы бойынша №32 мекемесі ҚАЗ әйелдер мекемесінің қызметкерлері мен сотталғандарына сауалнама нәтижелері, тамыз 2024 ж. - [жарияланбаған материалдар].
- 48 Ильин, А.В. Параметрическая структура психолого-акмеологической готовности осужденных женщин к освобождению из мест лишения свободы : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.13 / Ильин Александр Валерьевич; [Место защиты: Костром. гос. ун-т им. Н.А. Некрасова]. – Кострома, 2015. – 25 с.
- 49 Ломброзо, Ч. Женщина, преступница и проститутка // Гениальность и помешательство. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 234 с.
- 50 Тарновская, П. Н. Женщины-убийцы: антропологическое исследование. – СПб., 1902. – 415 с.
- 51 Исправительно-трудовая педагогика / под ред. И. Т. Богатырёва. – М.: Академия МВД СССР, 1978. – 207 с.

- 52 Волкова, Т. Н. Проблемы отбывания наказания и ресоциализации женщин, осужденных к лишению свободы: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГЮА, 1995. – 150 с.
- 53 Венская декларация // Права человека: сб. междунар. правовых документов. – Ереван: Мхитар Гош, 1997. – 167 с.
- 54 Қазақстан Республикасы Ішкі істер Министрлігі бұйрығы 17 қараша 2014 года № 819. Кіру режимі : <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009984>. Жүгінген күні: 09.08.2023.
- 55 Қазақстан Республикасының Конституциясы, Республикалық референдумда қабылданды 30 тамыз 1995 г. Кіру режимі: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution. Жүгінген күні: 15.07.2024.
- 56 Қазақстан Республикасының Кодексі 7 шілде 2020 года № 360-VI ЗРК «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы». Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34464437&pos=5;-108#pos=5;-108– Жүгінген күні : 17.07.2024.
- 57 Антонян, Ю. А. Преступность среди женщин. – М.: Российское право, 1992. – 251 с.
- 58 Волкова, Т. И. Особенности подготовки персонала женских учреждений УИС в современных условиях // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2007. – № 6. – С. 71–73.
- 59 Мелдере, В.В., Великая, Т.В. Подготовка сотрудников уголовно-исполнительной системы к работе с осужденными женщинами в учреждениях УИС // Научный взгляд магистранта на совершенствование правоохранительной деятельности: материалы межвуз. науч. конф. – Алматы: Академия МВД РК, 2011. – С. 237–240.
- 60 Корзун, И.В. Преступность среди женщин в Казахстане. – Алматы: Жеті Жарғы, 1998. – 192 с.
- 61 Александров, Ю. В., Бондарь, Н. П. Об одном вредном проявлении // Исправительно-трудовые учреждения. – М., 1981. – № 14. – С. 51–57.
- 62 Шмаева, Т. А. Организационные и правовые вопросы предупреждения правонарушений осужденных женщин в ИТК: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. – 163 с.
- 63 Шмаева, Т. А. Организационные и правовые вопросы предупреждения правонарушений осужденных женщин в ИТК: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. – 24 с.
- 64 Минстер, М.В. Правовое положение женщин, осужденных к лишению свободы : автореферат дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.08 / Минстер Марина Владиславовна; [Место защиты: Байкал. гос. ун-т экономики и права]. – Иркутск, 2009. – 22 с.
- 65 Хацац, А.А. Ресоциализация женщин в исправительном учреждении и последующая социокультурная адаптация в обществе : автореферат дис. ... кандидата социологических наук : 22.00.06 / Хацац Анжела Аскеровна; [Место защиты: Адыг. гос. ун-т]. – Майкоп, 2012. – 26 с.

- 66 Мухина, В.С., Дебольский, М.Г. Программа социально-психологической реабилитации осужденных женщин, имеющих детей в условиях лишения свободы. – М., 2002. – 203 с.
- 67 Чернышева, А. В. Ресоциализация осужденных женщин, отбывающих наказание в исправительно-трудовых колониях: правовые и организационные вопросы: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1990. – 145 с.
- 68 Димитров, А. В., Сафронов, В. П. Основы пенитенциарной психологии: учеб. пособие. – М.: МПСИ, 2003. – 171 с.
- 69 Бадалянц, Ю. С. Права женщины и ребёнка: история и современность: монография. – М.; Рязань, 2008. – 547 с.
- 70 БҰҰ ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://www.un.org> – Жүгіну күні: 15.05.2024.
- 71 Сочивко, О.И. Психологические особенности осужденных женщин с расстройствами личности, влияющие на адаптацию к местам лишения свободы: автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.06 / Сочивко Ольга Ивановна; [Место защиты: ФГКОУ ВО Академия управления Министерства внутренних дел Российской Федерации]. – Москва, 2019. – 26 с.
- 72 Александров, Ю. Женская тюрьма «Бредвейт» // Преступление и наказание. – 2009. – № 8. – С. 63–66.